

## 2. ԹՈՓՈՒԶՅԱՆ

### ՏԻՄՈԹԵՈՍ ՍԱՓՐԻԶՅԱՆԻ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԵԹՈՎՊԻԱՅԻ ԺԹ ԴԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐ

Հայ-եթովպական բաղմադարյան ավանդական կապերի շնորհիվ Եթովպիայի վերաբերյալ ստեղծվել են հայկական արժեքավոր աղբյուրներ: Դրանցից է Տիմոթեոսի (1822—1909) ուղեգրությունը<sup>1</sup>, որի առանցքը կազմում են այն պատմական իրադարձությունները, որ 1867—1868 թթ. տեղի ունեցան Ամհարայում, Եթովպիայի ներքին գործերին անգլիացիների զինված միջամտության հետևանքով: 1871 թ. ուղեգրությունը, հայերեն բնագրի հետ միաժամանակ, լույս է տեսել Ֆրանսերեն, քիչ անց նաև գերմաներեն թարգմանությամբ<sup>2</sup>, սակայն բավարար չափով ուսումնասիրված չլինելով, գրեթե չի մտել գիտական շրջանառության մեջ<sup>3</sup>:

Ուղեգրության ճանաչում գտնելուն որոշակի արգելք են հանդիսացել նաև շարադրանքի յուրահատկությունները, առանձին սուբյեկտիվ կողմերը և, որ ամենակարևորն է, 1869—1870 թթ. նրա լույս ընծայվելու նախօրեին արդեն ընթերցողների սեղանին էին Հորմուզդ Ռասամի, Հուլանդ ու Հոգիերի և մի շարք այլ հեղինակների ուղեգրական բարձրարժեք աշխատությունները, նվիրված անգլիացիների զինված միջամտությանը և Եթովպիայի Թեոդորոս Բ թագավորի (1855—1868) եղբրական վախճանին: Ստեղծվեց թյուր տպավորություն այն մասին, որ իբր Տիմոթեոսը ոչ մի նոր բան չի հաղորդում, այլ կրկնում է եվրոպական այդ հեղինակներին:

Տիմոթեոսի ուղեգրությունը ժամանակագրական առումով համընկնելով հանդերձ Ռասամի և մյուսների աշխատությունների հետ, նրանցից տարբերվում է աշխարհագրական և դրանով պայմանավորված պատմական ընդգրկումով: Այն դեպքում, երբ Ամհարան դուրս է մնացել վերահիշյալ հեղինակների տեսադաշտից, Տիմոթեոսը քսաներկու ամիս շրջագայել է հենց Ամհարայում և իր ուղեգրությունում շարադրել



ականատեսի վկայութիւններ անգլիացիների Մագդալա ներխուժելուց հետո Ամհարայում ստեղծված իրավիճակի մասին: Պետք է նկատել, որ Եթովպիայի տարբեր գավառներում տարբեր իրադարձութիւններով նշանավորվեց Թեոդորոս Բ-ի պետութեան կործանումը:

Այսպիսով, բավարար հիմքեր կան Տիմոթեոսի ուղեգրութեան վերաբանահատման ներկա փորձին ձեռնամուխ լինելու համար:

Պետութիւնն ու եկեղեցին այն երկու սյուներն էին, որոնց վրա խարսխված էր Եթովպիայի ֆեոդալական հասարակութեան ամբողջ շինքը: Հիերարխիայի գլուխ կանգնած Թեոդորոս Բ-ը եթովպական պետութեան ռազմաքաղաքական կենսունակութեան գրավականը տեսնում էր կենտրոնացած ուժեղ թագավորութեան մեջ: Նրան հաջողվեց միավորել Ամհարայի, Տիգրեի, Շոայի, Գոչամի իշխանապետութիւնները, կազմել մեծաթիվ բանակ և ֆեոդալներին ղրկել զորք ունենալու իրավունքից: Արգելվեց ստրկավաճառութիւնը, բարեփոխվեց հարկային դրութիւնը, պակասեցվեց ներքին մաքսատների թիւը, վճռական միջոցներ ձեռնարկվեցին բանդիտիզմի դեմ և այլն: Տարբեր մասնագետներ հրավիրվեցին Եվրոպայից, սկսվեց ճանապարհաշինարարութիւնը: Էական տեղաշարժեր կատարվեցին նաև Եթովպիայի արտաքին քաղաքականութեան բնագավառում: Թեոդորոս Բ-ը շեղյալ հայտարարեց Ռաս Ալիի և նրա նախորդների ժամանակ եվրոպական պետութիւններին տրված առհասարակ բոլոր արտոնութիւնները, սակայն նրան չհաջողվեց իրավահավասարութեան սկզբունքով պայմանագիր կնքել ոչ Անգլիայի, ոչ էլ Ֆրանսիայի հետ: Սուեզի ջրանցքի կառուցումը, բարձրացնելով Կարմիր ծովի միջազգային առևտրական նշանակութիւնը, խթանում էր այդ պետութիւնների Եթովպիա ներթափանցման քաղաքականութիւնը:

Եկեղեցին պետութեան պաշտոնական գաղափարախոսութեան կրողը լինելուց բացի նաև ֆեոդալական հաստատութիւն էր, և նրա հզորութեան տնտեսական հիմքը հողային սեփականութիւնն էր: Երկրի տարբեր մասերում գործող բազմաթիվ եկեղեցիներն ու վանքերը ունեին հողային ընդարձակ տարածութիւններ, անհաշիվ գյուղեր, հսկայական հարստութիւն: Հոգևորականութեան բազմահազարանոց բանակի յուրաքանչյուր անդամ իրավունք ուներ իր աստիճանի և զբաղեցրած պաշտոնի համեմատ եկեղեցապատկան հողեր շահագործելու: Իր տնտեսական կարողութեամբ եթովպական եկեղեցու պատրիարքը՝ աբունա Սալաման ավելի հզոր և հարուստ էր, քան մի քանի աշխարհիկ



Ֆեոդալ միասին վերցրած: Եկեղեցին ներկայացուցիչներ ունեւ արքունիքում, գավառային վարչական կենտրոններում և, որ ամենագլխավորն է, թագավորը չէր կարող օրինավոր համարվել մինչև չօծվէր արունայի կողմից:

Պայքարելով ֆեոդալական սեպարատիզմի դեմ, Թեոդորոս Բ-ը փորձեց թուլացնել եկեղեցու ազդեցութիւնը: Եկեղեցու արտոնութիւնների սահմանափակման և եկեղեցապատկան կալվածքների մի մասի գրավման հետևանքով, հոգևորականութիւնը, արունա Սալամայի գրելխավորութեամբ, դուրս եկավ Թեոդորոս Բ-ի դեմ և նույնիսկ գործիք դարձավ նրա ներքին ու արտաքին թշնամիների ձեռքում:

Եթովպական եկեղեցու հակաթեոդորոսյան դիրքավորումը նպաստում էր անգլիական ճնշման ուժեղացմանը: 1856 թ. Ալեքսանդրիայի ղպտի պատրիարքը ժամանեց Եթովպիա և, ակներևորեն անգլիացիների պատվերով, փորձեց ուղիներ հարթել օտարերկրյա ներթափանցման առաջ, սակայն հանդիպելով Թեոդորոս Բ-ի բուն դիմադրութեանը, վերադարձավ ձեռնունայն: 1858 թ. պատասխանելով Եգիպտոսի փոխարքայի կրկնվող հրավերներին, Թեոդորոս Բ-ը Կահիրե ուղարկեց ասպաֆի Կանդիրայի դեսպանութիւնը, սակայն բանակցութիւնները խզվեցին, որովհետև փոխարքայի ներկայացուցիչների բերանով խոստով էին անգլիացիները: 1859 թ. Թեոդորոս Բ-ը, ոչ առանց հիմքի, կասկածամտութեամբ վերաբերվեց Եթովպիա ժամանած եգիպտական դեսպանութեանը և նրա ղեկավար Աբդու Ռահմանին բռնադատեց միառժամանակ մնալ Մագդալայում: Ավելի ուշ, Եթովպիա ուղարկված Արկիկոյի Նաիրը շղթայակապ բանտ նետվեց: 1862 թ. հուլիսին Եթովպիա ժամանեց Դունկան Չարլզ Կամերոնը, սակայն Թեոդորոս Բ-ը չճանաչեց նրա անգլիական հյուպատոսի հանգամանքը և այլն: Անհնազանդ Թեոդորոս Բ-ին կարգի հրավիրելու նպատակով անգլիացիները ուժեղացրին ճնշումը. Եգիպտոսը զորքեր կենտրոնացրեց Եթովպիայի հյուսիս-արևմտյան սահմանների մերձակայքում, իսկ անգլիական նավատորմի միավորները պարեկում էին Տիգրեի ջրերում: 1863 թ. նոյեմբերին փորձ արվեց Ամֆիլայի ծովածոցը և համանուն կղզին դնելու անգլիական վերահսկողութեան ներքո: Անգլիական աքցանի սեղմվելը համարձակութիւն էր ներշնչում կենտրոնախույս ֆեոդալներին, հակաթեոդորոսյան շարժումներ հրահրում տարբեր գավառներում:

1864 թ. հունվարին Կամերոնը և նրա գործակալները բանտ նետվեցին Եթովպիայի ներքին գործերին միջամտելու մեղադրանքով: Նրանց արգելափակումը շտեմնված աղմուկ բարձրացրեց ոչ միայն



Անգլիայում: Ծայրահեղ գործիչները պահանջում էին վճռական միջոցներ, ընդհուպ պատերազմ՝ «ենգր բռնակալի» դեմ: Ստեղծվել էր Եթովպիայի ներքին գործերին զինված միջամտության հարմար պատրվակ, սակայն անգլիական կառավարությունը փութկոտություն հանդես չբերեց, այլ հարուցեց մի շարք միջնորդություններ: Աբբսինիայում արգելափակվածների ազատության ֆոնդի» կողմից Եթովպիա ուղարկվեց Ա. Բեկը, որը, սակայն, չկարողանալով հանդիպել Թեոդորոս Բ-ի հետ, վերադարձավ ձեռնոտնային: Ապարդյուն անցավ նաև Եթովպիայի անգլիական նախկին հյուպատոս Վոլտեր Պլովդենի եղբոր՝ Տրեվեր Պլովդենի «անձնական դիմումը» Թեոդորոս Բ-ի մարդասիրական զգացումներին:

Բոլորովին այլ բախտ վիճակվեց անգլիական կառավարական պատվիրակությանը, որի կազմում էին Ադենի անգլիական ռեզիդենտի առաջին օգնական Հորմուզդ Ռասամը<sup>4</sup>, բժիշկ Հենրի Բլանկը և զինվորական աստիճանավոր Վ.-Ֆ. Պրիդոն: 1865 թ. դեկտեմբերի 28-ին նրանք Մետեմայից անցան Եթովպիայի արևմտյան «Ռուբիկոնը» և հատելով Ամհարայի գավառները (Չելգա, Դեմբեա, Տակուսա), 1866 թ. հունվարի 25-ին հասան Դամոտ, որտեղ այն ժամանակ գտնվում էր Թեոդորոս Բ-ի բանակատեղին: Եթովպիայի տիրակալի հետ Վիկտորիա թագուհու անունից սկսված բանակցությունները, սակայն, դրական արդյունքի չհանգեցրին, որովհետև այդ օրերին Շոայում Թեոդորոս Բ-ի զորքերի պարտությունից հետո անգլիացիներն անզիջող էին դարձել և անորոշ խոստումների փոխարեն պահանջում էին ազատ արձակել հյուպատոս Կամբերոնին ու արգելափակված մյուս եվրոպացիներին: Հետևանքն այն եղավ, որ Ռասամը, Բլանկն ու Պրիդոն ձերբակալվեցին և ուղարկվեցին Մազալայի ամրոցը, որտեղ և մնացին մինչև զինված միջամտության ավարտը:

1867 թ. ապրիլին անգլիական կառավարությունը սկսեց նախապատրաստել զինված ներխուժումը Եթովպիա: Նրա ընդհանուր հրամանատար նշանակված Ռոբերտ Նապիրի տրամադրության տակ դրվեց արդիական զենքերով զինված ավելի քան 30.000 մարդ՝ մեծ մասամբ ասիացիներ և աֆրիկացիներ, որոնք նույն թվականի հոկտեմբերին անցան Եթովպիայի սահմանը: 1868 թ. ապրիլին Թեոդորոս Բ-ը տանուլ տվեց Մազալայի ճակատամարտը և, չցանկանալով գերի ընկնել, ինքնասպան եղավ: Կողոպտելով Մազալայի ամրոցի հարստությունները և վերցնելով արգելափակվածներին, Նապիրի զորքերը հեռացան Եթովպիայից: Որպես զինվորական աստիճանավորներ Հոլլանդը, Հո-



զիրը, Մարխամը և Բլանտֆորդը ներխուժող զորքերի հետ Զուլլայի նավահանգստից Ադիչերադ—Դոնգուլա—Գեշեն ուղեգծով իջել էին հարավ՝ մինչև Մագդալա, այստեղից էլ վերադարձել նույն ճանապարհով։

Այսպիսով, 1850—1860-ական թթ. անգլո-եթովպական հարաբերությունները խիստ սրվել էին անգլիական կառավարության ծթովպիա ներթափանցելու համառ փորձերի հետևանքով։ Այդ քաղաքականությունը հանգեցրեց նախ Մասաուայի անգլիական հյուպատոս Կամերոնի ու նրա մի շարք աշխատակիցների, հետագայում և Թեոդորոս Բ-ի հետ բանակցող անգլիական պատվիրակության անդամների արգելափակմանը։ Նրանց ազատության հարցը վճռվեց ծթովպիայի ներքին գործերին զինված միջամտության միջոցով։

Այդ իրադարձությունների հետ առնչվեց նաև հայոց եկեղեցին։

Տիմոթեոսի ուղևորության վերաբերյալ հաղորդումներում<sup>5</sup> խոսքը գնում է Կամերոնին և արգելափակված մյուս եվրոպացիներին ազատելու համար հայոց եկեղեցու միջնորդության մասին։ Ըստ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի պաշտոնաթերթի, Հորմուզդ Ռասամի առաքելության տապալումից հետո «Անգղիո դահլիճը վերջին փորձ մի ուղևորվ ընել», դիմել է հայոց եկեղեցու միջնորդությանը<sup>6</sup>։ Թվում է դրանում համոզված է նաև ինքը Տիմոթեոսը, երբ գրում է. «Կոստանդնուպոլսո անգղիական դեսպան վսեմափայլ լորդ Լայնզ, իմանալով թե սուրբ Երուսաղեմ բնակող հապեշները հայոց պատրիարքի իրավասության տակ կգտնվին, [Կոստանդնու]պոլսի [հայոց] ազգային վարչության և պատրիարքարանի միջոցով կխնդրե ամենապատիվ Եսայի պատրիարքեն, որ յուր կողմեն պատգամավորություն մը յուղարկե առ Թեոդորոս, և անկե խնդրե Անգղիո հյուպատոսին և անոր ընկերաց ազատությունը»։ Սակայն փաստերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ անգլիացիները միջնորդության ցուցանակի ներքո ձգտում էին հասնել այլ նպատակների։

Հորմուզդ Ռասամի պատվիրակության ձախողումից հետո անգլիացիները հազիվ թե հույսեր կապեին հայ եկեղեցու միջնորդությանը։ Եվ, իրոք, լոնդոնում արդեն որոշվել էր «գեներալ միջոցով» հաղթահարել «Աբիսինիայի դժվարությունները»<sup>7</sup>։ 1867 թ. ապրիլին, երբ Տիմոթեոսը տակավին Կահիրեում էր գտնվում, սկսվեց զինված միջամտության նախապատրաստումը։ Անգլիացիները զինված ներխուժման հաջողության նախապայման էին համարում Թեոդորոս Բ-ի մեկուսացումը, և հնարավոր ամեն միջոց գործադրում էին, որպեսզի խորացնեն կամ առնը-



վազն պահպանեն այն թշնամական հարաբերությունները, որ գոյություն ունեին նրա և աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների միջև: Այդ կարգի առաքելությամբ Նթովպիա ուղարկվեց գնդապետ Մերեկեթերը, որը, հաստատվելով Սենաֆեում, կապեր ստեղծեց նոր ռեժիմից դժգոհ ֆեոդալների հետ և ջանում էր նրանց համոզել, որ ռեբրիտանական ուժերը գալիս են պատերազմելու միայն Թեոդորոսի դեմ<sup>8</sup>: Թեոդորոս Բ-ի մեկուսացման գործում անգլիացիները որոշակի դեր էին վերապահել նաև Նթովպիայի հետ դարավոր առնչություններ ունեցող ղրպատիական և հայկական դավանակից եկեղեցիներին:

Նթովպիայում մեծ հեղինակություն ունեւր Ալեքսանդրիայի ղպտի պատրիարքը: Նա էր նշանակում եթովպական եկեղեցու գլուխ արքունային, ընդ որում արքունան, որպես կանոն, պետք է լիներ ղպտի եկեղեցականներից: Դարերի խորքից եկող այդ իրավունքը ղպտի հոգևորականությունը հնարավորություն էր տվել ամուր կռիվներ ստեղծելու Նթովպիայում, և Ալեքսանդրիայի պատրիարքը հաճախ միջամշտում էր ոչ միայն եթովպական եկեղեցու, այլև արքունիքի գործերին: Նգիպտոսում անգլիական ազդեցության ուժեղացմանն զուգընթաց Ալեքսանդրիայի պատրիարքարանն ավելի ու ավելի էր ընդառաջում անգլիացիներին և երբեմն էլ նպաստում նրանց Նթովպիա ներթափանցելու փորձերին: Նթովպական եկեղեցու կալվածների գրավումից և հատկապես արքունա Սալամայի արգելափակումից հետո ղպտի բարձրաստիճան հոգևորականությունն անվերապահորեն անցել էր Թեոդորոս Բ-ի թշնամիների կողմը: Ինչ վերաբերում է հայոց եկեղեցուն, ապա անգլիացիները բավականաչափ հստակ չէին պատկերացնում նրա քաղաքական նախասիրությունները՝ անգլո-եթովպական հակասությունների կապակցությամբ:

Հայ-եթովպական եկեղեցական հարաբերությունները դարձնվել են հակաքաղեքեղոնական համատեղ պայքարի բովում և այնուհետև շարունակվել համարյա առանց ընդմիջման: Ժն դարից Օսմանյան կայսրության միաբնակները, այդ թվում եթովպացիները, գտնվում էին Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքի իրավասության ներքո<sup>9</sup>: Ընդ որում պատրիարքն իրավունք ուներ դատել, պատժել, նույնիսկ աքսորել անհնազանդ կամ եկեղեցական կանոնների դեմ մեղանշող միաբնակներին: ԺԹ դարի կեսերից այլազգի միաբնակները, բաժանվելով հայոց եկեղեցուց, կազմեցին ինքնուրույն համայնքներ, սակայն Կոստանդնուպոլսի և Նրոսադեմի հայոց պատրիարքները շարունակում էին բարեկամական սերտ կապեր պահպանել եթովպական եկեղեցու և



արքունիքի հետ<sup>10</sup>։ Ուստի հայոց եկեղեցին կարող էր որոշակի դեր կատարել Թեոդորոս Բ-ի մեկուսացման գործում։

Անգլիացիները, հայոց եկեղեցուն մոտենալով հնարավոր զգուշավորությամբ, ոչ Կոստանդնուպոլսի, ոչ էլ Նրուսադեմի հայոց պատրիարքի առաջ Նթովպիա պատմիրակություն ուղարկելու հարց չեն դրել, այլ պարզապես նրանց խնդրել են, որ «Գիր մի գրեն առ Թեոդորոս Կայսեր», հայցելով արգելափակվածների ազատությունը<sup>11</sup>։ Հավանական է, որ անգլիական դեսպան Լյանգի ձեռքում եղել է հնդկահայերի մեղանհայտ մի նամակ-հանձնարարականը ուղղված Կոստանդնուպոլսի Պողոս պատրիարքին, ինչպես դժվար չէ կռահել «Սիոնի» այն հաղորդումից, որտեղ ասված է. «Վեհափառ Թագուհւո կողմեն այսպիսի խնդիր մի առ հայոց ազգն ընելու ուշադրությունը շարժած են անշուշտ հնդկարնակ ազգայինք»<sup>12</sup>։ Առանց հնդկահայերի հեղինակավոր ազդեցության հազիվ թե անգլիական դեսպանին հաջողվեր պատրիարքից ստանալ այնպիսի կարևոր թղթեր, ինչպիսիք են «աղերսանաց գիրն առ Թեոդորոս» և Նրուսադեմի Ծսայի պատրիարքին ուղղված հանձնարարական նամակը, որով անգլիացիների առաջ բացվեցին Նրուսադեմի հայոց պատրիարքարանի դռները։ Նկատի ունենալով մի շարք հանգամանքներ, ինչպես կնշվի քիչ հետո, Ծսայի պատրիարքը նպատակահարմար է գտել նախաձեռնությունը վերցնել իր ձեռքը և, մի կողմ դնելով Կոստանդնուպոլսում պատրաստված, Պողոս պատրիարքի կնիքը կրող «աղերսանաց գիրը», գրել է Թեոդորոս Բ-ին ուղղված երկու՝ «օրհնության» և «աղերսանաց կոնդակներ, որոնք «անվտանգ անոր ձեռքը հասցնելու և աղերսագրույն ավելի կարևորություն տալու» դիտավորությամբ, Նթովպիա է ուղարկել «հատուկ պատմիրակության մը ձեռքով»<sup>13</sup>։

Որ Տիմոթեոսի ուղևորությունը չի կատարվել անգլիացիների պատվերով, վկայում է նաև Նրուսադեմի հայոց պատրիարքարանի դիվանագետը, որը մասնակցել է ուղևորության նախապատրաստմանը։ Նա գրում է. «Անիկա (Ծսայի պատրիարքը—Հ. Թ.) բավական չհամարելով նամակով միայն միջնորդել, ինչպես առաջարկած էր Անգլիո տերությունը, այլ ի պատիվ հայ ազգին, ծառայություն մը մատուցանելու համար բրիտանական մեծագոր տերության, հանձն կառնէ վտանգի ենթարկել իր երկու միաբաններուն կյանքը»<sup>14</sup>։ Ծսայի պատրիարքի ծառայասիրությունը բացատրվում է այն ուսնագություններից պաշտպանվելու մտահոգությամբ, որ այդ տարիներին լատին և հույն կղերը փորձում էին սուրբ տեղերում հայոց վանքի դարավոր իրավունք-



ների դեմ: Պատրիարքը հույս ուներ անգլիացիներին մատուցված ծառայութիւնների փոխարեն հնարավորութիւն ձեռք բերել նրանց պաշտպանութեանն ապավինելու: Պատասխանելով Անգլիայի արտաքին դործերի պետական քարտուղար Կլարենդոնի՝ Տիմոթեոսի Եթովպիայից վերադարձը ողջունող նամակին, նա գրել է . «Երանի թե օգոստոսիայլ վեհապետն ու անգլիական ազգը կարևոր պարագաներու մեջ մանավանդ հիշեին հայոց ազգն ու անոր հովիվը, որ իր հարգալից անձնվիրութեան մեջ շեքացաւ բնաւ և պիտի շեքանա այսուհետև ալ, ինչպես կհավատանք որ Մեծն Բրիտանիո մարդասիրութեանը և հզոր պաշտպանութեանն ու խնամքը պիտի չզլացվի մեզմե երբեք»<sup>15</sup>:

Անգլիացիները հայոց եկեղեցուց ստացել էին շատ ավելի, քան ակնկալում էին: Բարձր գնահատելով Եսայի պատրիարքի ծառայութեանը, Ֆորբն Օֆիսը Երուսաղեմի անգլիական հյուպատոսին հանձնարարում էր. «Հայտնեցեք պատրիարքին այն վսեմ գաղափարը, զոր բրիտանական վեհափառութեան կառավարութեանը ունեցաւ նորին բարձրապատվութեան անհապաղ ի գործ դրած բարեկամական եղանակին վերա, ի մասին կարգադրութեան՝ հազատութեան անգլիացի բանտարկելոց ի Հապեշստան»<sup>16</sup>: Անգլիայի պաշտպանութեանը որոնող պատրիարքն արդեն ներքաշվել էր անգլիական դիվանագիտութեան ջրապտույտի մեջ, և նրան սպասում էին տակաւին այլ փորձութիւններ:

1867 թ. հունիսի վերջերին Եսայի պատրիարքը հրավիրվեց Եգիպտոս, որտեղ նրան ընդունեցին կառավարական պատիվներով<sup>17</sup>: Կահիրեում անգլիացիները նրանից կորզեցին երրորդ կոնդակը<sup>18</sup>, որը խզիվ Իսմայիլի նուշիմաստ մի նամակի հետ միասին ուղարկվեց Եթովպիա՝ Եգիպտոսի անգլիական հյուպատոսի միջոցներով<sup>19</sup>: Այդ անհրաժեշտ էր, որպեսզի Թեոդորոս Բ-ին զրկեն մեկուսացումից գտնե մասամբ դուրս գալու վերջին հնարավորութեանից, որը ստեղծվել էր հենց ներխուժման նախօրեին: Սեպտեմբերին թուրքական սուլթանը և Եգիպտոսի խզիվը համաձայնվել էին, որ ներխուժումը Եթովպիա կատարվի եգիպտական տերիտորիայից՝ եգիպտական զորքերի մասնակցութեամբ: Հոկտեմբերի սկզբին Մասաուայում և Սուակինում 10.000 եգիպտական զինվորներ, Աբդ-ալ-Կադեր փաշայի հրամանատարութեան ներքո, սպասում էին ներխուժման հրամանի<sup>20</sup>: Սակայն ներխուժումը ստանալով հակաքրիստոնեական-մուսուլմանական երանգ, կարող էր երկյուղ առաջացնել քրիստոնյա ֆեոդալների շրջանում, նրանց մղել լեզու գտնելու Թեոդորոս Բ-ի հետ<sup>21</sup>: Ուստի, նպատակահարմար նկատվեց եգիպտական զորքերը ետ քաշել Եթովպիայի սահմանամերձ վայ-



րերից և ներխուժումը սկսել ոչ եգիպտական Ձուլյա նավահանգստից: Եսայի պատրիարքի կոնդակը կոչված էր հանգստացնելու Թեոդորոս Բ-ի թշնամիներին: Նրանց հավաստիացնելով, որ Եթովպիա է ներխուժում ոչ թե մուսուլմանական եգիպտոսը, այլ քրիստոնյա Անգլիան:

Եսայի պատրիարքը դժվարությամբ է ստորագրել այդ կոնդակը, ինչպես երևում է Երուսաղեմի պատրիարքարանի մի հայտարարությունից, որտեղ ասված է. «Երանի, թե անգլիական կառավարությունը փոքր մի ևս երկայնամտեր և հայ նվիրակության միջնորդության վախճանին սպասեր նախքան պատերազմի դործողությանց ձեռք զարնելը, որոյ վերա իրավամբք յուր դժգոհությունն կհայտնե Ն[որին] ամենապատիվ սրբազնությունը»<sup>22</sup>: Եսայի պատրիարքը հավանաբար հասկացել էր, որ անգլիացիները հայոց եկեղեցու այսպես կոչված միջնորդության պետք ունեին ոչ թե արգելափակվածների ազատության, այլ զինված ներխուժումը իրականացնելու համար: Դրանում նա համոզվեց հոկտեմբերին, երբ անգլիացիները ներխուժեցին Եթովպիա, սակայն զարմանալի է, որ շարունակել է մինչև տարեվերջ մնալ Կահիրեում: Այն ժամանակ խիստ փոքրաթիվ եգիպտահայ համայնքը չէր կարող նրան շուրջ վեց ամիս հեռու պահել Երուսաղեմից: Չի բացառվում, որ անգլիացիներն արգելակել են նրա վերադարձը, սպասելով զինված ներխուժման բախտը կանխորոշող գործողությունների ավարտին:

Այսպիսով, Հորմուզդ Ռասամի առաքելության տապալումից հետո, երբ արդեն որոշվել էր Եթովպիա ներխուժել, անգլիացիներն ամուր կառչեցին հայոց եկեղեցուն և լիովին օգտվեցին Անգլիայի «հզոր պաշտպանությունը» որոնող Եսայի պատրիարքի ծառայություններից: Եթովպիայում անառարկելի հեղինակություն վայելող Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի միջնորդությունն անգլիացիներին պետք էր ոչ թե Մազդալայում արգելափակվածների ազատությունը ձեռք բերելու, այլ Եթովպիայի հոգևոր ու աշխարհիկ ֆեոդալներին հանգստացնելու և ներխուժման ժամանակ Թեոդորոս Բ-ին նրանց հնարավոր աջակցությունից զրկելու համար:

Երուսաղեմի հայոց պատրիարքի նվիրակների՝ Իսահակ եպիսկոպոս Աստվածատուրյանի և Տիմոթեոս վարդապետ Սափրիչյանի մասին պահպանվել են խիստ սակավ կենսագրական տեղեկություններ: Տիմոթեոսը ծնվել է 1822 թ. Կոստանդնուպոլսում, կրթությունը ստացել է Երուսաղեմի ս. Հակոբի դպրեմանքում: Նա բավական ընդունակ անձնավորություն էր, հայերենից բացի գիտեր մի քանի լեզուներ, կարդում



էր եվրոպական գրականություն, թերթեր<sup>23</sup>։ Տարբեր ժամանակներում վարել է Երուսաղեմի հայոց վանքի գանձապետի, մատակարարի և Ալեքսանդրիայի վանքապատկան կալվածների տեսուչի պաշտոնները։ Մի առ ժամանակ էլ անդամակցել է ս. Հակոբի միաբանության տնօրեն խորհրդին։ Կյանքի վերջին տարիներին գործել է Երուսաղեմից հեռու, ստանձնելով թեմակալ առաջնորդի պաշտոնները։ Վախճանվել է 1909 թ. Կոստանդնուպոլսում «ալեքրյալ» հասակում<sup>24</sup>։

Իսահակը ծնվել է (թվականն անհայտ է) Թուրքիայում։ Սովորել է ս. Հակոբի դպրեմանքում։ 1858—1864 թթ. նշանակվել է Երուսաղեմի պատրիարքարանի ներկայացուցիչ Կոստանդնուպոլսում, 1865 թ.՝ Եգիպտոսում վանքապատկան կալվածների տեսուչ, Եթովպիայից վերադարձին՝ ս. Հակոբի լուսարարապետ։ Վախճանվել է 1883 թ. Երուսաղեմում<sup>25</sup>։

Երուսաղեմի նվիրականները, ինչպես նշվեց, զինված էին Եսայի պատրիարքի զույգ կոնդակներով։ Առաջինում՝ «օրհնություն» կոնդակում ոգեկոչելով հայ-եթովպական բարեկամությունը, պատրիարքը Թեոդորոս Բ-ին խնդրում էր «ի մասնավորի» ունկնդրություն շնորհել նվիրականներին, երկրորդում, որ կոչվում է «աղբսանաց» կոնդակ՝ «շնորհս առնել հյուպատոսին Անգղիո եւ ընկերաց նորին, եւ ներել ամենայն հանցանաց զորս գործյալ իցէ նոցա երբեք»։ Հնարավոր չի եղել կոնդակները թարգմանել եթովպերեն, և դրանց գրաբար բնագրին կցվել է արաբերեն թարգմանությունը։ Անհրաժեշտ է համարվել կոնդակները թարգմանել նաև ֆրանսերեն «ի տեղեկություն եվրոպացի բաժանորդաց», այսինքն՝ եվրոպական թերթերին։ Նվիրականները բավական տարատեսակ ընծաներեն ի զատ՝ Թեոդորոս Բ-ին տանում էին նաև մի ականակուռ խաչ, որը պարփակում էր նվիրական մի մասունք՝ «կենաց խաչափայտեն մաս մը» և այլն։

Անգլիայի արտաքին գործերի պետական քարտուղարի կարգադրությամբ Կոստանդնուպոլսի անգլիական դեսպանը պարտավորվել է նվիրականներին ցույց տալ հնարավոր ամեն օգնություն։ Մեկնումի նախօրեին Երուսաղեմում նրանց է հանձնվել դեսպանի «հանձնարարական գիրը», որտեղ նշված էր նրանց «ուր և ինչ նպատակի համար ուղևորվելը»։ Մինչև Եթովպիայի սահմանը նվիրականների «ուղևորության հարկավոր դյուրությանց և հոգատարության վրա մտածելն ու տնօրինելը» հանձնարարվել է Եգիպտոսի անգլիական ընդհանուր հյուպատոս զբնդապետ Ստանտոնին։ Վերջինս նվիրականներին հանձնել է Սուեզի և Զիդրայի անգլիական «հյուպատոսաց տրվելիք հանձնարարական թղթե-



ըր»։ Զիդդայի անգլիական հյուպատոսի տեղակալ Ալֆրեդ Սանդիսը կազմակերպել է նրանց ուղևորութունը դեպի Սուազին, Կասալա, Դեդարեֆ և Մեդամմա, որտեղից էլ նրանք նույն տարվա հուլիսի 9-ին մտել են Եթովպիա։

Նվիրակներն անցնելով Վոհնիի գյուղերից ականատես եղան Տեսու Գորազեի կատարած ավերածություններին։ Նրանց հաջորդ հանգրվանը Ճիրանայի Գաբրե Մարիամ գյուղն էր, այնուհետև՝ Բիթանիա-Նուուս, Վոլտակե կամ Մեթոնզ ավանները, և, վերջապես, Ավիսա գյուղը, որտեղից էլ հուլիսի 24-ին հասան Զար-ամբա։ Տիմոթեոսը նշել է. «Բոլորովին ուժաթափ եղած լերան գլխույն մոտ հասեր էինք, երբ մեզ դիմավորեց Զեզայի գավառին կուսակալ և Զար-ամբայի պահապան Տասամմա իշխանը հարյուրի չափ զորքով»։

Նվիրակներին չի հաջողվել ուղևորութունը շարունակել մինչև Դեր-րա Տարոր, որտեղ այն ժամանակ գտնվում էր Թեոդորոս Բ-ը և բավական երկար կանգ են առել Զար-ամբայում։ Սեպտեմբերի 9-ին Զար-ամբայի իշխան Տասամման նրանց ժամանման մասին տեղեկացրել է Թեոդորոս Բ-ին, որը պատասխանել է. «Աստուծով, մոտ օրերս կամ ես անձամբ կուգամ, կամ զորքերս խրկելով քովս կընդունիմ զիրենք»։ Հոկտեմբերի 11-ին նվիրակները Թեոդորոս Բ-ին ուղարկում են «արաբերեն գիր մը» հատուկ սուրհանդակի միջոցով։ Թվում էր, շուտով կկայանա նրանց հանդիպումը, սակայն անգլիացիների հարձակման հետևանքով Թեոդորոս Բ-ը քաշվեց Մագդալա, և Տիմոթեոսը հնրավորութուն չունեցավ հանդիպելու նրան։

1868 թ. հունվարին Տեսու Գորազեն, գրավելով համարյա անպաշտպան մնացած Զար-ամբան, գերի է վերցնում հայ եկեղեցականներին և տանում Չոգի (Վոգերայում), իսկ փետրվարին ուղարկում Զարդոգա, որտեղ նրանք մնում են մինչև Տեսու Գորազեին պարտության մատնած Վազզում Գորազեն նրանց նախ տեղափոխում է Կիդանա-Մերետ բնակավայրը, իսկ հունիսի սկզբներին՝ Բելեսա։ Այստեղ նրանք ընկնում են հետին թշվառության մեջ։ Տիմոթեոսը գրում է. «Մեկ ձեռք հագուստն ի զատ ուրիշ չէր մնացեր... այն էլ կարկատան կարկատանի վրա...։ Ոտքերնուս մուճակներն ալ հինացած ըլլալով, փոկերով տրեխներ շինեցինք»։ Նրանց ապրուստի աղբյուրն էր «հոգևոր ու մարմնավոր» բժշկությունը, որի «ձայնը բոլոր Բելեսայու մեջ տարածվեցավ և հեռավոր տեղերն ալ սկսան հիվանդներ բերել»։

Ուշագրավ է, որ անգլիացիները նվիրակների ճակատագրով չեն հետաքրքրվել մինչև 1869 թ. կեսերը, երբ Նսայի պատրիարքը սկսեց







փառութիւնը, և հրաման ըրավ ինձ, որ իմացնեմ ձեր ամենապատ-  
վութեան, թե որքան մեծ արժեք տված է այն սիրելի օգնութեան, դոր  
ձեր տերութիւնը փութաց շնորհել Հապեշտանի մեջ եղող յուր ծա-  
ռաներուն մխիթարութեան համար»<sup>26</sup>։ Այդ առթիւ թագուհին բարեհա-  
ճել է նաև Երուսաղեմի պատրիարքարանին նվիրել «յուր իշխան ամուս-  
նույն և Գալլայի իշխանին կենդանագիր պատկերները»։ Անգլիացիները  
դրամական որոշ օգնութիւն՝ 1025 օսմանյան ոսկի են առաջարկել  
Երուսաղեմի հայոց վանքին, սակայն, ինչպես նշել է Սալալանյանցը,  
Ծսայի պատրիարքը չի ընդունել, քանի որ «նյութական օգնութենե  
ավելի բարոյական պաշտպանութեան կարոտ կհամարեր իր ազգը և  
Ս. Աթոռը»<sup>27</sup>։

Այսպիսով, անգլիացիները կազմակերպեցին Երուսաղեմի հայոց  
պատրիարքի նվիրակների ուղևորութիւնը մինչև Եթովպիայի սահմա-  
նագլուխը։ Ընկնելով ապստամբութեամբների կրակի մեջ, նրանք չկա-  
րողացան ճանապարհը շարունակել մինչև Թեոդորոս Բ-ի բանակատե-  
ղին, և շուրջ քսաներկու ամիս թափառեցին Ամհարայի տարբեր շըր-  
ջաններում։

Այդ անսովոր թվացող աշխարհում Տիմոթեոսը կուտակել է ամենա-  
տարբեր բնույթի նյութեր, որոնք շարադրված են նրա ուղեգրութեան  
մեջ։

\* \* \*

ԺԸ դարի երկրորդ կեսին սկսվեց Եթովպիայի համակողմանի հե-  
տադոտութեան ժամանակաշրջանը։ Եթովպիա ժամանող գիտական ար-  
շավախմբերը, ճանապարհորդները, քաղաքական ու կրոնական գործիչ-  
ները, տուրք տալով հանդերձ Անգլիայի և Ֆրանսիայի գաղութատիրական  
շահախնդրութեաններին, կուտակել են ճանաչողական խոշոր նշանակու-  
թիւն ունեցող բազմահարուստ նյութեր։ 1769—1772 թթ. շոտլանդացի  
ականավոր ճանապարհորդ Ջեյմս Բրյուսի գիտական արշավախումբը,  
հետադոտելով հյուսիսային Եթովպիան, Աքսում և Գոնդար քաղաքները,  
Տանա լճի հարավային շրջանները, կուտակել է աշխարհագրական,  
պատմագրական, ազգագրական, լեզվագրական և այլ բնույթի հսկայա-  
կան նյութեր։ 1805 և 1809 թթ. Հենրի Սալտը ուսումնասիրել է հյուսիսա-  
յին Եթովպիայի աշխարհագրութիւնը և առևտուրը, պատրաստել պատ-  
մական հուշարձանների գծագրեր, կազմել ամհարինյա, տիգրինյա,  
ազաու, գալլա, սոմալի լեզուների առաջին արմատական բառացանկը։  
Ռոշե դ'Ներիկուրը ուսումնասիրել է հարավային Եթովպիայի տեղա-



գրությունը և երկրաբանությունը, չեֆերուրը՝ եթովպական բարձրավանդակի ժողովուրդների պատմությունը և ազգագրությունը, Ֆերե և Գալինիերը՝ Ադուայի և Գոնդարի երկրաբանական ու օգերևութաբանական պրոբլեմները, Անտ. դ'Աբադին՝ Եթովպիայի քաղաքների, կենդանի ու մեռած լեզուների, Հալիբալայի ժայռափոր եկեղեցիների, մանրանկարչության ու գրչության արվեստի, տարբեր գիտությունների պատմությունը: Էդ. Ռուպպելը պատրաստել է Եթովպիայի ֆիզիկական և քաղաքական աշխարհագրության բավական ճշգրիտ քարտեզը, կազմել է բուսական ու կենդանական աշխարհի նմուշների հարուստ հավաքածու և, կատարելով օգերևութաբանական առաջին դիտարկումները, հայտնաբերել է կլիմայական մի շարք օրինաչափություններ: Ս. Գոբատը, Ժ. Լ. Կրապֆը, Կ. Վ. Իզենբերգը հետազոտել են եթովպական բարձրավանդակի ժողովուրդների լեզուները, Կ. Տ. Բեկը կազմել է Եթովպիայի լեզվագրական քարտեզը և այլն:

ԺԹ դարի կեսերից Եթովպիան ուսումնասիրողները, կատարելով այս կամ այն եվրոպական մեծ պետության կառավարող շրջանների պատվերները, հակվում էին հիմնականում արդիական նշանակություն ունեցող պրոբլեմների վրա: Անգլիական հյուպատոս Վուլտեր Պլովդենը արժեքավոր նյութեր է հավաքել Եթովպական քաղաքների, քաղաքային դասերի, ֆեոդալական հիերարխիայի, գյուղացիության և ցեղերի, ներքին ու արտաքին առևտրի, եկեղեցու ու եկեղեցականության և այլ հարցերի վերաբերյալ: Մասաուայի ֆրանսիական հյուպատոս Գիյյոմ Լեֆանը ուսումնասիրել է Եթովպիայի առևտրատնտեսական նշանակությունը, ներքաղաքական իրավիճակը, ֆրանս-եթովպական հարաբերությունները, Եթովպիայի շուրջը ծավալվող անգլո-ֆրանսիական մերցակցությունը, Ֆրանսիայի կարմիրծովյան շահերի հետ կապված դժվարությունները և այլն: Աֆրիկա ուղևորվող ռուսական առաջին գիտական արշավախմբի ղեկավար Ծ. Պ. Կովալևսկին հետազոտել է ներքին Եթովպիան և Սպիտակ Նեղոսի ակունքների տեղագրությունը: Եթովպագետ Առն. դ'Աբադին, ճանապարհորդ Հենրի Դուֆտոնը, միսիոներ Հենրի Շտերնը և ուրիշներ արժեքավոր նյութեր են հավաքել Եթովպիայի սոցիալական, տնտեսական ու քաղաքական կյանքի, կառավարման ձևերի, կրոնների և այն վերափոխումների մասին, որ Եթովպիայում կատարվեցին Թեոդորոս Բ թագավորի գահակալության առաջին տարիներին:

Աղբյուրների հաջորդ խումբը, որին պատկանում է նաև Տիմոթեոսի ուղեգրությունը, բացառիկ կարևոր նշանակություն ունի Եթովպիայի



1850—1860-ական թթ. պատմության հարցերի լուսաբանման համար: Հորմուզդ Ռասամի ծավալուն աշխատությունում<sup>28</sup> հարուստ նյութեր են բերվում անգլո-եթովպական ճգնաժամի, հակաթեոդորոսյան ապստամբությունների, անգլիացիների և ֆեոդալ-իշխանների կապերի, անգլիացիների եթովպիա ներխուժման, Մագդալայի անկման, Թեոդորոս Բ-ի ինքնասպանության և այլ պատմական իրադարձությունների վերաբերյալ: Հենրի Բլանկը<sup>29</sup> հիմնականում անդրադառնում է Ռասամի նկարագրած իրադարձություններին, սակայն միաժամանակ հաղորդում է լրացուցիչ արժեքավոր տեղեկություններ, երբեմն էլ նոր նյութերով հարստացնում նրա հաղորդումները: Այդ առումով ուշագրավ են Մասաուայից Դամոտ, այստեղից էլ Մագդալա տեղանքի և բնակավայրերի նկարագրությունը, ինչպես և այն նյութերի զգալի մասը, որ վերաբերում են հակաթեոդորոսյան ապստամբություններին: Տարիներ անց, Պրիդոն շարադրել է Ռասամի գլխավորած առաքելության համառոտ պատմությունը, որը սակայն պատմագիտական լուրջ արժեք չի ներկայացնում: Կամերոնի հետ բանտային կյանքի դառնությունները ճաշակած Կ. Տ. Բեկը և ուրիշներ հրատարակել են հետաքրքրական հուշագրություններ և այլն:

Հոլլանդ ու Հոլդրի երկհատոր աշխատությունը<sup>30</sup> նվիրված է անգլիացիների զինված միջամտության պատմությանը: Նրանում մանրամասն նկարագրված է եթովպիա ներխուժող բանակի կազմը, զորքերի ափհանումը Զուլլա, նրանց ծավալած ռազմական և հետախուզական գործողությունները, Մագդալայի ճակատամարտը և այլն: Աշխարհագրագետ սպա Մարխամի աշխատությունը<sup>31</sup> հիմնական բովանդակությունը կազմում է ներխուժող զորքերի գործողությունները և Զուլլայից մինչև Մագդալա ձգվող երկրամասի նկարագրությունը<sup>32</sup>, Բլանֆորդը ուսումնասիրել է այդ երկրամասի ընդերքը և բուսական աշխարհը:

Տիմոթեոսի ուղեգրությունը բաղկացած է երկու բաժնից. առաջինը վերնագրված է «Երկամեայ պանդխտութիւն ի Հապեշտան», որտեղ ժամանակագրական հաջորդականությամբ նկարագրված է նրա ուղևորությունը: Գրանցելով այն ամենը, ինչ տեսել ու լսել է, Տիմոթեոսը նյութեր է կուտակել Ամհարայի քաղաքների ու գյուղերի, գյուղացիության վիճակի, հակաթեոդորոսյան ապստամբությունների և այն իրադարձությունների վերաբերյալ, որոնք կապված են Տեսու Գոբազեի, Վազշում Գոբազեի, Տիգրեի մեծ իշխան Կասայի հետ և այլն: Երկրորդ բաժինը, որ վերնագրված է «Նկարագիր բարոյական, կրոնական և քաղաքական կենաց հապեշից», ունի երեք ենթաբաժին, «Հապեշներուն



բնավորության նկարագիրը», «Հապեշներուն կրոնական նկարագիրը», «Հապեշստանի ներկա պատմութիւնն ու քաղաքական անցքերը», որոնցում ի մի են բերված բազմազան նյութեր Ամհարայի վերաբերյալ: Առաջին ենթաբաժնում նկարագրված են Ամհարայի բնակիչների առօրյա կյանքը, սովորույթները, բարքերը, նիստ ու կացը, ընտանեկան կյանքը: Երկրորդ ենթաբաժինը ամբողջովին նվիրված է եթովպական եկեղեցուն և հոգևորականութանը: Երրորդ ենթաբաժնում նյութեր են բերվում եթովպիայի «նախնական պատմության», Թեոդորոս Բ-ի և եկեղեցու հակամարտութիւնների, եթովպիայի ժողովուրդների ու ցեղերի, նրանց լեզուների, հավատալիքների վերաբերյալ:

Հորմուզդ Ռասամի, Հոլլանդ ու Հոգիերի և մյուս հեղինակների հաղորդումների միջուկը կազմում են հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևելյան եթովպիայում ծավալված իրադարձութիւնները, իսկ Տիմոթեոսը հաղորդում է Ամհարայում տիրող իրավիճակի վերաբերյալ: Նա համարյա չի խոսում կամ էլ երբեմն անցողակի հիշատակում է Ամհարայից դուրս տեղի ունեցած եղելութիւնների մասին:

Ինչպես Տիմոթեոսի, այնպես էլ այդ հեղինակների հաղորդումները կառուցված են բանավոր (նրանց տեսածներն ու լսածները) և գրավոր աղբյուրների հիման վրա: Հորմուզդ Ռասամը և Հենրի Բլանկը լայնորեն օգտագործել են անգլիական հետախուզության նյութերը, Թեոդորոս Բ-ի հետ բանակցութիւնների արձանագրութիւնները, կողմերի միջև փոխանակված նամակները, աբունա Սալամայի հաղորդումները, Հոլլանդ ու Հոգիերը և Մարիամը՝ Անգլիայի և Հնդկաստանի արխիվներում պահպանվող նյութերը, ներխուժման մասնակցած տարբեր գնդերի օրագրերը, սպաների զեկուցագրերը, գրառումները: Տիմոթեոսի ուղեգրութիւնը շարադրված է գերազանցապես բանավոր, մասամբ էլ գրավոր աղբյուրների նյութերի հիման վրա:

Գրավոր աղբյուրներ օգտագործելու անհրաժեշտութիւնը ծագել է նրանից, որ Տիմոթեոսը ցանկացել է եթովպագիտական ուսումնասիրության տեսք տալ ուղեգրությանը: Նա, ինչպես ինքն է ասում, փորձել է ոչ միայն նկարագրել իր ուղևորութիւնը, այլև «գրի առնու... երկրին բարոյական, կրոնական և քաղաքական պատմութիւնը»: Այդ ծրագիրը, սակայն, չէր կարող նույնիսկ մոտավոր չափով հրագործվել միայն նրա տեսածի ու լսածի հիման վրա: Նա գրավոր աղբյուրներից փոխառութիւնները ծառայեցրել է սեփական դիտարկումների ամրապնդմանը և շարադրանքի հենքում նկատված բացերի վերացմանը:



Դրանք սակայն որակ չեն կազմում և թեկուզ նվազագույն չափով չեն մթափում Տիմոթեոս-ուղեգրողի դեմքը:

Տիմոթեոսը չորս անգամ վկայակոչել է ԺԸ դարավերջի հայ աշխարհագրագետ Ստեփաննոս-Գյուվեր Ագոնցի<sup>33</sup> Աշխարհագրությունը՝ ուղեգրության համար համարյա կարևորություն կամ նշանակություն չունեցող հարցերի (Եթովպիայում տարածված որդախտի, սողոմոնյան թագավորության ծագման, Տանա լճի և այլն) կապակցությամբ: Ուղեգրությունում օգտագործված են մի շարք փաստաթղթեր (Եսայի պատրիարքի կոնդակները, պետական քարտուղար Կլարենդոնի, Եգիպտոսի անգլիական հյուպատոսի տեղակալ Ստանլեյի և այլոց նամակները), որոնք լույս են սփռում Տիմոթեոսի ուղեորության հետ կապված այս կամ այն հարցի վրա: Տիմոթեոսը դիմել է նաև Աստվածաշնչին, մանավանդ այն դեպքերում, երբ խոսքը եթովպական եկեղեցու դավանության, ծեսերի և հոգևորականության մասին է: Դրանով էլ սպառվում է վկայակոչված գրավոր աղբյուրների շարքը:

Հիմքեր կան կարծելու, որ Տիմոթեոսը ձեռքի տակ ունեցել և առանց համապատասխան տողատակի ծանոթագրության օգտագործել է նաև մի շարք այլ գրավոր աղբյուրներ: Պատմելով բուդդանների մասին նա ասում է. «Ջարմանալի է, որ... այսչափ եկող գնացող եվրոպացիք ... մինչև ցայսօր և ոչ մեկը խոսած ու գրած (բուդդայության մասին) է յուր ուղեգրության մեջ»: Նա հազիվ թե այդ կարգի դիտողություն աներ, եթե ծանոթ չլիներ որոշ եվրոպական աղբյուրների: Հավանական է, որ նրան անծանոթ չեն եղել Ջեյմս Բրյուաի, Հենրի Սալտի այն ժամանակ լայնորեն տարածված աշխատությունները, սակայն դրանք, ավելի քան կեսդարյա հնություն ունենալով, չէին կարող, բացի ընդհանուր բնույթի տեղեկություններից, քիչ թե շատ կոնկրետ նյութեր մատակարարել ուղեգրությանը: Չի բացառվում, որ Տիմոթեոսն օգտվել է եվրոպական մամուլի այն հաղորդումներից, որ վերաբերում են Կամերոնի և մյուս եվրոպացիների արգելափակմանը: Ավարտելով «Անգլիացի հյուպատոսն ու անոր բանտարկությունը» ենթագլուխը, Տիմոթեոսը նշել է. «Այս լուրերը մենք Երուսաղեմ եղած ժամանակնիս լրագիրներու մեջ կկարդայինք ստույգն անստուգին հետ, և երբեմն հանդերձ չափազանցություններով»: Հավանաբար վերոհիշյալ ենթագլխի հիմքում ընկած են լրագրային ստույգ համարված ամփոփագրերից քաղվածքներ:

Այն դեպքում, երբ գրավոր աղբյուրները ուղեգրությանը տվել են այս կամ այն չափով լրացուցիչ, օժանդակ նյութեր, բանավոր աղբյուրների նյութերը՝ Տիմոթեոսի տեսածներն ու լսածները (անձնական տպա-



վորութիւններ, ականատեսների ու ականջալուրների պատմածներ, ժողովրդական զրույցներ ու առասպելներ և այլն) կազմում են նրա էութիւնը:

Տիմոթեոսի ուղեգրութեան նյութերի գլխավոր աղբյուրը հասարակ ժողովուրդն է: Ի տարբերութիւն «եվրոպացի բարձրաստիճան» ճանապարհորդների, նշել է Տիմոթեոսը, «մեր դիրքն ավելի ժողովրդային ըլլալով, դյուրամեծ էինք ամենու՜ն... և իբրև բուն տեղացի ծանոթացանք անոնց [եթովպացիների] ամեն բնավորութեանց»: Ուղեգրութիւնում բերված են հասարակ մարդկանց հետ հանդիպումների, զրույցների վերաբերյալ բազմաթիւ փաստեր. Վոգերայում «երբեմն հարյուր, երբեմն ավելի անձինք» հատկապես կրոնավորներ, զրույցի էին նստում Տիմոթեոսի հետ, Բելեսայում, որտեղ նա զբաղվում էր «հոգևոր ու մարմնավոր բժշկութեամբ», նրա մոտ հիվանդներ էին գալիս նույնիսկ հեռավոր վայրերից և այլն, և այլն: Ուղեգրութիւնը զգալի չափով պարտական է նաև Տիմոթեոսի հանդիպումներին ու զրույցներին Տեսուրոբազեի, Վազշում Գոբազեի, Տիգրեի մեծ իշխան Կասայի, Զար-ամբայի իշխանների, ս.Հակոբի նախկին սան Միքայել վարդապետի և այլ աշխարհիկ ու եկեղեցական գործիչների հետ:

Թե ինչպիսի լրջութեամբ և բարեխղճութեամբ է Տիմոթեոսը վերաբերվում հաղորդած նյութերի հավաստիութեանը, երևում է հետևյալ փաստերից. նա լսածը տեսածից տարբերում է նշելով. «կ'ըսեն», «կ'ըսուի», «ինչպես իրենք կ'ըսեն», «կը պատմեն թե», «ինչպես որ կը զրուցվի», «ինչ որ լսեցինք», «ժողովրդական վկայութիւն է» և այլն: Նա լսածի հավաստիութիւնը կասկածի է ենթարկում կամ պատասխանատվութիւնն իրենից հեռացնում հետևյալ խոսքերով. «առանց երաշխավոր ըլլալու ճշտութեան», «կա ըսին իրենք, բայց մենք չտեսանք», «թեպետ առասպել մը պիտի թվի», «պահ մը կասկածի կը տանի», «թեպետ մենք չենք հավատացած», «դատողութիւնն ընթերցողաց կը թողունք», «հայտնի առասպել մը ըլլալուն ամենեկին տարակույս չկա», և այլն:

Տիմոթեոսը հավաստում է, որ ջանացել է «ճիշտ տեղեկութիւններ», հաղորդել և հնարավորութեան սահմաններում ստուգել է ուրիշներից լսածները: Նա ասում է. «Մեր ծանոթութիւններն Ամհարա երկրին մեջ թափառած ժամանակնիս ստացած և շատերու համաձայն վկայութեամբ և մեր հետաքրքիր հետազոտութեամբ ստուգված, և պատմածնուա մեծ մասն ալ մեր անձին փորձով իմացած և այնպես ի գիր արձանագրուցած ենք»: Նա մինչև անգամ լսածներից զանց է առել «շատ բաներ ու



դեպքեր», որոնք «բացակա ժողովրդոց վրայոք» էին և «ստուգելը դժվար էր»: Այնուամենայնիվ ուղեգրությունում կարելի է երբեմն հանդիպել այնպիսի անհեթեթությունների, ինչպիսին է Եթովպիայի «մայրդաշուն» բնակիչներին վերաբերող տեղեկությունը: Տիմոթեոսն ինքն էլ, կարծես, որոշ չափով հավատացել է լսածին, որ տղամարդիկ «կես մարդ, կես շուն» են հարավային Եթովպիայում:

Բանավոր աղբյուրների տարբեր բնույթի մեծաքանակ նյութերի անկաշկանդ օգտագործումը խոր կնիք է թողել Տիմոթեոսի ուղեգրության վրա: Նրանում կողք կողքի առկա են իրական-պատմական և ժողովրդական-վիպական տարրերը:

Տիմոթեոսը ձգտում է նմանվել միջնադարյան հայ մատենագիրներին, որոնք պատմական իրադարձությունները, նույնիսկ գիտական հարցերը շարադրել են գեղեցիկ ու պատկերավոր, բանարվեստի այն կանոնների համաձայն, որ մշակված էին վանական կրթության օջախներում: Նրանց երկերում հաճախ իրար հաջորդում են պատմականն ու ոչ պատմականը, իրականն ու առասպելականը: Միջնադարյան հայ մատենագրության ավանդույթներին հետևելու ձգտումից ծագում է ուղեգրության շարադրանքի զխաւոր յուրահատկութունը՝ իրադարձությունները ներկայացնելիս միահյուսել իրական-պատմական և ժողովրդական-վիպական տարրերը: Ուղեգրության այն հատվածները, որտեղ Տիմոթեոսը հաղորդում է սեփական աչքերով տեսածները, սեփական տպավորությունները հիմնականում իրական-պատմական են, իսկ ականջալուր իրադարձությունների և անցյալի մասին հաղորդումներում գերակշռում են ժողովրդական-վիպական տարրերը: Կան նաև այնպիսի հաղորդումներ, որոնցում առասպելները խմաստավորվում են ոբպես անցյալում կատարված եղելությունների իսկական պատմություն:

Այդ առումով բնութագրական է Եթովպիայի «Հրեշավոր Թաղավորաց» պատմությունը, որի ներածականում Տիմոթեոսն ասում է. «Հապեշից ներկա քաղաքական պատմության ձեռք չզարկած, որ Թեոդորոսի իշխանության ժամանակն է կսկսի, ավելորդ չեմ համարի համառոտ տեղեկություն մը տալ հապեշից ազգային հին ավանդության մը վրա, որ իրենց նախնական պատմության կարևոր մեկ մասը համարված է. այն է Զանդո և Գրայն Թագավորաց տիրապետությունը»: Ապա ավելացնում է, որ Եթովպացիները «Գրայնն հետո երրորդ հրեշավոր Թագավոր կհամարին» Թեոդորոս Բ-ին: Իհարկե, անհեթեթ է



Զանդո-Գրայն-Բեռլինում գտնվող զուգորդումը, սակայն, այդ գլուխների ներքո մատուցվում են արժեքավոր նյութեր:

Զանդոյի առասպելը եթովպական բանավոր բանահյուսության հնագույն նմուշներից է<sup>34</sup>: Տիմոթեոսը, թեև իմացել է, որ այդ առասպելն առկա է նաև գրավոր աղբյուրներում (Զանդոյի «վրայոք երկար պարագաներով գրվածք կան իրենց ազգային պատմության մեջ, ինչպես կրսեն իրենք»), սակայն գերադասել է գրի առնել ժողովրդի բերնից լսածը, և, հավանաբար, նրա վերապատմածն առասպելի ամհարական տարբերակն է: Դժվար է ստուգությանը որոշել, թե ինչ չափով են պահպանված ավանդական բանահյուսության տարրերը, սակայն այն գաղափարական ընդհանուր բովանդակությանը եթովպագետ Բուշի տարբերակին նմանվելով հանդերձ, նրանից տարբերվում է արտաքին որոշակի հատկանիշներով: Բուշի տարբերակում<sup>35</sup> չար ուժերի հավաքական կերպար վիշապ-օձը կոչվում է Վայնաբա, իսկ բարի ուժերի մարդակերպ մարմնացումը՝ Անգաբո, որը հանդես է գալիս որպես Սաբա թագուհու հայրը և նրա նախորդն եթովպական գահի վրա: Վայնաբա վիշապ-օձն ապրում էր Աքսումի հարավակողմը գտնվող Տոմբեն գավառում, և երբ հայտնի է դառնում, որ այն դեպի Աքսում է շարժվում, Անգաբոն քաղաքի բնակիչներին խոստանում է հրեշի սպանել, պայմանով, որ իրեն բարձրացնեն գահ: Նրանք համաձայնվում են: Անգաբոն կախարդում է Աքսումի ճանապարհը, և այնտեղ թաղում երկաթե գործիքի կամ զենքի ձև ունեցող մի առարկա, որը կրակ է ժայթքում վիշապի վրա: Վայնաբան բոցերի միջից անցնելով հասնում է Աքսում, սակայն այնտեղ էլ մահանում է ստացած վերքերից<sup>36</sup>:

Ժողովրդական ստեղծագործություն է Գրայնի առասպելը, որի պատմական հիմքը եթովպական ժողովուրդների պայքարն է Գրայն կամ Զախլի վերանվանված իմամ Ահմեդ ալ-Ղազիի հրոսակների դեմ: 1527—1549 թթ. ալ-Ղազին, հենվելով Կարմիր ծովի աֆրիկյան ափերում հաստատված թուրքական նվաճողների վրա, ոչնչացրել է այն տնտեսական ու մշակութային արժեքների զգալի մասը, որ եթովպիայի ժողովուրդները ստեղծել էին դարերի ընթացքում: Նրա հռչակած «սուրբ պատերազմի» տարիներին կողոպտվեցին ու այրվեցին Դեբրա-Լիբանոսի, Լալիբելայի նշանավոր վանքերը, կոտորվեցին կամ բռնի կրոնափոխվեցին Հաիկ լճից մինչև Աքսում, Դեմբեա ընկած քաղաքների ու գյուղերի բնակիչները: Եթովպացիներին օգնության հասած «ճերմակ մարդիկ» (ի դեպ պորտուգալացիներ, ոչ թե հույներ) բազմամյա մարտերից հետո վերջ տվեցին ալ-Ղազիի ասպատակություններին: Այդ



պատմական եղելութիւնները, ենթարկւելով ավանդական վեպի համար սովորական փոփոխութիւնների՝ և առասպելականացման, ծնունդ են տվել Գրայնի առասպելին, որի բազմաթիւ տարբերակներից մեկն է Տիմոթեոսի վերապատմածը:

Մինչ առասպելներն ունեն դիցաբանական նկարագիր և պարունակում են զգալի փոխառութիւններ, ժողովրդական վեպն ընդհանուր առմամբ ազգային ինքնուրույն ստեղծագործութիւն է, որի նյութը նշանավոր անձանց ու եղելութիւնների պատմութիւնն է: Այդպիսին է «Երրորդ հրեշավոր թագավորի» կամ Կասա-Թեոդորոսի վեպը, որի մի շարք դրվագներն առկա են Տիմոթեոսի ուղեգրութեան մեջ:

Եթովպական ժողովուրդը, ինչպես նշել է Տիմոթեոսը, Թեոդորոս Բ-ին «անմահ և յուր անձը և մարմինը գերբնական զորութեան տեր կհամարեր, որուն համար կբսեին, թե ոչ սուր կբանի վրան, և ոչ գրնտակ կդիպչի», և «հավանական է որ քանի մը դար անցնելեն հետո առասպելյալ դուցազուններու կարգն անցնի Թեոդորոսն ալ յուր քաջագործութիւններով»: Արդեն բերնեբերան շրջում էին նրա սխրագործութիւնները գովերգող երգեր ու պատումներ: Ժողովրդական վիպասանները տարբերութիւն չէին դնում իրականի և երեւակայականի միջև, իսկ առասպելականն ու հրաշալին դուր էին գալիս ինչպես վիպողին, այնպես էլ նրա ունկնդիրներին: Դժվար է ասել՝ Կասա-Թեոդորոսի մասին իրարից անջատ ստեղծված երգերի ու պատումների հարակցումով մի ամբողջական, միասնական վեպ գոյացել էր, թե ոչ: Հավանաբար ոչ, քանի որ դրանում որոշիչ դերը պատկանում է ժամանակին: Սակայն այն, ինչ Տիմոթեոսն է վերապատմել («Թեոդորոսի թագավորութիւնը», «Թեոդորոսի գովելի հատկութիւնները», «Թեոդորոսի բռնութիւնները» և այլն), մի բավական ամբողջական պատում է, որն ունի սկիզբ, զարգանում է և ավարտվում գլխավոր հերոսի՝ Թեոդորոս Բ-ի ինքնասպանութեամբ: Ունեցե՞լ է Տիմոթեոսն արդյոք որեւէ գրավոր աղբյուր Կասա-Թեոդորոսի վեպի համար, մեզ հայտնի չէ: Սակայն վեպի մի քանի դրվագները տարբեր ծավալով և տարբեր խմբագրութեամբ գրի են առել նաև Վալդե-Մարիամը, Հենրի Բլանկը և ուրիշներ<sup>37</sup>, իսկ նույն դրվագի տարբերակների առկայութիւնը խոսում է այն մասին, որ Կասա-Թեոդորոսի վեպն ապրել, զարգացել է բերանացի և ինչպես այդ հեղինակները, այնպես էլ Տիմոթեոսն օգտվել են եթովպական բանավոր ստեղծագործութեան միանգամայն տարբեր ակունքներից:

Կասա-Թեոդորոսի վեպը, Եթովպիայի ֆեոդալական անցյալից ռազմաարկածախնդրական մի սովորական դրվագ հիշեցնելով հան-



դերձ, ունի պատմական հիմք և գաղափարական նպատակասլացութիւն: Նրա միջավայրը պատմական է (Նթովպիայի ֆեոդալական հասարակութիւնը), պատմական են նրա գործող անձերը (Կասա-Թեոդորոս, Ռաս Ալի, Վալդարո Մանան, արունա Սալամա, Կամերոն և այլն), և պատմաքաղաքական է նրա բովանդակութիւնը (սկզբում՝ պայքարը գալլա ֆեոդալների կեղեքիչ լծի, հետագայում՝ օտար զավթիչների ներթափանցման դեմ): Վեպի հերոսներից յուրաքանչյուրը հավաքական կերպար է (Ռաս Ալին՝ գալլա ֆեոդալների, արունա Սալաման՝ կղերի, Կամերոնը՝ օտար զավթիչների և այլն) և, ինչպես յուրաքանչյուր ժողովրդական ստեղծագործութեան մեջ, նրանց գաղափարականացումը տրված է արարքների շահազանցումով: Վեպում տեղ է տրված և Ամհարայի կեղեքված, ճնշված գյուղացիութեանը, որը, համախմբվելով Կասա-Թեոդորոսի շուրջը, պայքարում է գալլա ֆեոդալների լծից ազատագրվելու համար:

Տիմոթեոսի ուղեգրութիւնում կան բազմաթիվ մանրապատումներ, զրուցների, առասպելների բեկորներ (գուշակութիւններ Կասա-Թեոդորոսի և Վագշում Գոբազեի մասին, Տեսու Գոբազեի և Վագշում Գոբազեի մենամարտը և այլն), հեթանոսական անցյալից ժառանգված հավատալիքներ և այլ ժողովրդական-միպական նյութեր:

Տիմոթեոսի ուղեգրութեան իրական-պատմական նյութերը հիմնականում վերաբերում են սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական այն իրավիճակին, որ 1867—1869 թթ. տիրում էր Ամհարայում: Սակայն շտիրապետելով պատմութիւն հորինելու վարպետութեանը, նա արժեքավոր այդ նյութերը մատուցել է բավական խառը և համարյա անսխտեմ: Նա հաճախ պատմում է թուխքներով՝ մեկ անցյալի մասին, մեկ ներկայի, մեկ գյուղացիների, մեկ եկեղեցական գործերի, հարկերի մասին խոսքը չավարտած վերադառնում է կիսատ թողած մի այլ հարցի, երբեմն էլ այլ բառերով կրկնում է այն, ինչ արդեն ասվել էր: Այդ կարգի ցրվածութիւնը խլացնում է նյութի հնչեղութիւնը, դժվարացնելով ուղեգրութեան օգտագործումը: Նրա նյութերի տեսակարար կշիռը ցույց տալու համար անհրաժեշտ է դրանք համախմբել և իմաստավորել համապատասխան հարցերի շրջանակներում:

Ուղեգրութեան տարբեր մասերում ցրված են զգալի քանակութեամբ նյութեր, որոնք հարստացնում են մեր պատմագիտական իմացութիւններն ու փաստական գիտելիքներն ամհարական գյուղի ու քաղաքի, քաղաքային բնակիչների ու գյուղացիութեան և այլ բազմաթիվ հարցերի վերաբերյալ:



Ամհարայի առավել զարգացած շրջաններում վաղուց սկսվել էր աշխատանքի հասարակական բաժանումը: Առևտուրը և արհեստները, անշատվելով գյուղատնտեսությունից, կենտրոնանում էին նոր ձևավորվող քաղաքներում, որտեղ հանգրվանում էին առևտրական քարավանները, կազմակերպվում էին տոնավաճառները և այլն: Սակայն ապստամբությունները, ներքին պատերազմները, գերեվարությունները, ասպատակությունները բացասաբար էին անդրադառնում ֆեոդալական հասարակության առաջընթացի, արտադրողական ուժերի զարգացման վրա: Տիմոթեոսի նյութերը խոսում են այն մասին, որ Ամհարայի քաղաքները, բացառությամբ մի քանիսի, թույլ զարգացած տնտեսական կենտրոններ էին, նրանց բնակչության զբաղմունքի մեջ գերակշիռ տեղ էր գրավում երկրագործությունը, դեռևս սուր հակադրություն չկար քաղաքի և գյուղի միջև: Սակայն բնակչության կազմով, արտադրական և փոխանակային հարաբերություններով, Ամհարայի ֆեոդալական քաղաքը հանդիսանում էր ավելի բարդ սոցիալական կառուցվածք ունեցող և նոր ներհակություններ պարփակող մի ամբողջություն:

Ուղեգրությունում առանձնապես լայն տեղ են գրավում այն նյութերը, որոնք բնութագրում են Ամհարայի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմող աշխատավոր գյուղացիության վիճակը: Գյուղերը տեղադրված էին դժվարամատչելի վայրերում՝ խոր ձորերում կամ բարձրադիր լեռնադաշտերում, «վախնալով ապստամբներին և գողերին»: Որոշ վայրերում տարին երեք անգամ վարուցանք էր արվում, սակայն գյուղացիներն ապրում էին հետին թշվառության մեջ: Նրանց քրտնաշան աշխատանքի արդյունքը գնում-հալում էր հարկերի ու պարհակների, կողոպուտի ու թալանի կաթսայում: Գյուղացիության հաշվին էին ապրում ոչ միայն իշխանները, ֆեոդալ-կալվածատերերը, պետական զանազան մակաբույծները, այլև Թեոդորոս Բ-ի մեծաթիվ բանակը:

Տիմոթեոսը հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում դրամով ու մթերքով գանձվող հարկերի չափերի, հարկադրման ու հարկագանձման միջոցների, հարկը չվճարող գյուղացիների նկատմամբ գործադրվող պատժամիջոցների և, վերջապես, ամհարական գյուղը քայքայող կեղեքման ու ճնշման այլ ձևերի մասին: Թշվառության մատնված գյուղացիներն ամբողջ ընտանիքով ծառայության էին մտնում բանակում, տղամարդիկ կռվում էին, իսկ «կանայք անոնց հացն ու կերակուրն» էին պատրաստում, «տղայք ալ զենքերն ու վահանն» էին կրում կամ կեր հավաքում գրաստների համար: Սակայն վերջին տարիներին գյուղերում այնքան քիչ էին վարուցանք անում, որ զինվորները ուտելու



քան շէին գտնում և խոշոր խմբերով անցնում էին Թեոդորոս Բ-ի թըշնամիների կողմը:

Ամհարայի քաղաքային բնակչության հիմնական զանգվածը կազմում էր ստորին խավը: Մեծ թվով քաղաքացիներ զբաղվում էին հողագործությամբ՝ մշակում էին քաղաքում կամ նրա մերձակայքում գտնվող արտերը, այգիները, պարտեզները: Նրանք վերամշակում էին երկրագործական մթերքները, մեղրից ստանում էին մեղրագինի, որոշ բույսերից՝ ձեթ, օճառ, դեղամիջոցներ, կորեկից՝ օղի, կաթից՝ մածոն, սակայն չգիտեին պանիր պատրաստելու ձևը: Արհեստավորների (ոսկերիչ, դերձակ, բրուտագործ, աղեղագործ և այլն) զգալի մասը կիսով չափ երկրագործ, անասնապահ կամ որսորդ էր, արհեստով զբաղվում էր տարվա որոշ ամիսներին, կատարելով սեզոնային պատվիրատուի կամ պատահական գնորդի պահանջարկը: Խոշոր թիվ էին կազմում նաև մանր առևտրականները, որոնք զբաղվում էին սնունդամթերքի, մրգեղենի, բանջարեղենի, խմիչքեղենի և երկրագործական ու անասնապահական այլ ապրանքների մանրածախ առևտրով:

Անհամեմատ ավելի ստվարաթիվ էին և մշտապես կարիքի մեջ էին գտնվում օրավարձով աշխատող սևագործ բանվորները, որոնց ծառայությունից օգտվում էին ինչպես ֆեոդալները, այնպես էլ բարեկեցիկ քաղաքացիները: Այդ ընչազուրկ զանգվածն այնքան մեծ էր և աշխատավարձն այնքան ցածր, որ յուրաքանչյուր քիչ թե շատ ունևոր քաղաքացի պահում էր երկու սեռի տասնյակ ծառայողներ: Քաղաքային բնակչության ամենաաղքատ մասը, զուրկ լինելով ամեն ինչից, անգամ տուն ու տեղից և պատահական աշխատանքից, զբաղվում էր մուրացկանությամբ:

Տիմոթեոսը ճանաչողական նշանակություն ունեցող նյութեր ու տեղեկություններ է հաղորդում քաղաքների բնակչության սոցիալական սանդուղքի վերին աստիճանները կազմող իշխանների, ֆեոդալ-կալվածատերերի, զինվորականության և, հատկապես, հոգևորականության մասին, դասեր, որոնց ճոխ ու փարթամ կյանքի աղբյուրը հողային սեփականությունը, հարկերը և թալանն էին:

Տիմոթեոսի մի շարք հաղորդումներից երևում է, որ Ամհարայում օտար չի եղել քաղաքային դասերի պայքարը հանուն ինքնավարության՝ ֆեոդալական վերնախավի իշխանության դեմ և, որ նշանակալից է, քաղաքացիները որոշ տեղերում ձեռք էին բերել հարկային, դատական և ինքնավարական այլ ֆունկցիաներ:

Ամհարական քաղաքները, գտնվելով պետական ենթակայության



ներքո, կառավարվում էին արքունիքից նշանակված կառավարիչ-իշխանների («գլխավորի») կողմից: Կառավարիչը նշանակվում էր, ինչպես նշել է Տիմոթեոսը, համապատասխան քաղաքի «բնակչաց խընդրանք», ընդ որում նրանք իրավունք ունեին ընդունել կամ մերժել առաջարկվող թեկնածությունը: Հաճախ քաղաքացիները, «երկու կողմի» բաժանվելով, պաշտպանում էին երկու տարբեր թեկնածուներ, երբեմն էլ «բոլորը մեկանց միաբանելով» նոր նշանակված կառավարչին կամ «գրկողությունց ու դեշությունց» պատճառ դարձած նախկին կառավարչին հալածում էին «երկիրեն դուրս»: Անկասկած, կառավարչի նշանակման հարցում որոշակի դեր էր կատարում ցեղակցության ազդակը: Ցեղային ավագանու ներկայացուցիչների մասնակցությունը քաղաքի վարչատնտեսական կառավարմանը պայմանավորված էր քաղաքային դասերի տնտեսական դերի աճով:

Ամհարական քաղաքի ինքնավարության գործում կարևոր դեր ունեւր ծերերի խորհուրդը: Նրա անդամները նշանակվում էին ազդեցիկ ու բարեկեցիկ հասուն տարիքի քաղաքացիներից և, որ ամենազխտվորն է, նրանց նշանակումը կատարվում էր ոչ թե պետական իշխանությունների, այլ քաղաքացիների կողմից: Ծերերի խորհուրդները զբաղվում էին համաքաղաքացիների միջև ծագած ամենատարբեր վեճերի կարգավորումով, «այն բոլոր դատական գործերով», որոնցում չկար արյան հարց<sup>38</sup>: Սակայն ծերերի խորհուրդները հաշտարար դատավորի դերից բացի կատարում էին նաև այլ ֆունկցիաներ, որոնց մասին Տիմոթեոսը հաղորդում է արժեքավոր տեղեկություններ: Նա հավաստում է, որ խորհուրդները կարևոր դեր էին կատարում պետական հարկերը հավաքելու վերաբերյալ թագավորական հրամանի կատարման գործում<sup>39</sup>, իսկ պատերազմի ժամանակ նրանք էին բանակցում թշնամու հետ, նրանց որոշումով էր քաղաքն անձնատուր լինում կամ շարունակում կռիվը և այլն<sup>40</sup>:

Քաղաքային ինքնավարության ցուցանիշ էր նաև քաղաքացիական դատարանի առկայությունը: Դատերը լսվում էին հրապարակով, ներկա էին լինում ամբաստանյալը, ամբաստանողը, դատավորը կամ դանիան: և քաղաքացիները: Եթե դատավորը, որն ընտրվում էր տեղում հավաքված բազմության միջից, չէր կարողանում «կողմնին իրավախոհ ընել», հաշտեցնել, ապա դատը հղվում էր «մեծ իշխանին կամ թագավորին ատյանը»: Իհարկե, քաղաքացիական դատարանը ծառայում էր իշխող դասերի շահերին, սակայն քաղաքի զարգացմանն համընթաց հաշվի էին առնվում նաև քաղաքային վերնախավի շահերը, և մասամբ



սահման էր դրվում իշխողների կամայականություններին բնակչության ստորին խավերի նկատմամբ: Ամհարայում ներքին մաքսատների առկայությունը ևս խոսում է քաղաքային ինքնավարության մասին:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում ուղեգրության այն նյութերը, որ պատմում են 1867—1868 թթ. Ամհարայում տեղի ունեցած հակաթեոդորոսյան ապստամբությունների, այդ շարժումների ղեկավար Տեսու Գոբազեի, Վազշում Գոբազեի և այլ պատմական դեմքերի մասին:

Թեոդորոս Բ-ի հզորության թուլացմանն զուգընթաց ապստամբ իշխանները բաժան-բաժան էին արել Ամհարան: Տեսու Գոբազեն տիրում էր Վոլկաիդում և Վոգերայում, Վազշում Գոբազեն՝ Լաստայում, Դաճազմաչ էնիենեն՝ Բելեսայում և այլն: Անգլիացիների ներխուժումից հետո, երբ Թեոդորոս Բ-ը ստիպված Մազդալա քաշվեց, ապստամբ իշխանները զենքերը դարձրին միմյանց դեմ: Վազշում Գոբազեն հաղթեց նախ էնիենենին, ապա Տեսու Գոբազեին և, տիրելով ամբողջ Ամհարային, իրեն հռչակեց Նթովպիայի թագավոր Տեկլա Գիորգիս (1868—1871) անվանումով:

Այդ պատմական դեմքերի և իրադարձությունների վերաբերյալ Տիմոթեոսը հաղորդում է մեծ մասամբ ականատեսի վկայություններ: Առանձնապես հետաքրքրական են նրա հաղորդումները Զելգայի գավառի և Զար-ամբայի շուրջը ծավալված ռազմական գործողությունների մասին: Նա բավական մանրամասն նկարագրել (հավանաբար միակ նկարագրությունը) է Զար-ամբայի տեղագրությունը, նրա ռազմական նշանակությունն ու պաշտպանական միջոցները, ներքին կյանքն ու «կառավարության եղանակը», պաշարումն ու հանձնման բանակցությունները, պաշտպանների փախուստն ու Տեսու Գոբազեի զորքերի ներխուժումը, վերջինիս հանդիսավոր մուտքը Զար-ամբա և այլն: Տիմոթեոսը գրի է առել Տեսու Գոբազեի հետ ունեցած բազմաթիվ հանդիպումներն ու զրույցները, նրա նվաճումներն ու հերոսական վախճանը:

Տիմոթեոսը, գտնվելով Վազշում Գոբազեի զորակայանում, հանդիպումներ ու զրույցներ է ունեցել ոչ միայն նրա, այլև նրա մերձավորների հետ, և կուտակել է բավական հարուստ նյութ: Նա նկարագրել է Վազշում Գոբազեին («նիհար և ճուղած մարդ մըն էր, բայց մտքը զորավոր, հնարագետ և սրտով արի»), նրա զորքերին («խիստ քաջ, ճարպիկ ու պատերազմասեր» համաերկրացիներին), տեղեկություններ հաղորդել նրա մղած կռիվների ու նվաճումների, եկեղեցակառույցների հետ ունեցած դժվարությունների մասին, բնութագրել նրա հարկային քաղաքականությունը, արտաքին կապերը, քաղաքական նա-



խասիրությունները. Տիմոթեոսը վկայում է, որ նա սկզբում օգնել է անգլիացիներին, սակայն թագավոր Հռչակվելուց հետո հրաժարվել է գործիք դառնալ նրանց ձեռքում և, ձգտելով պաշտպանել Թեոդորոս Բ-ի ստեղծած պետությունը, զենքերը դարձրել է կենտրոնախույս ֆեոդալների դեմ: Այդ վկայությունները կարող են նոր լույս սփռել Վազշում Գորազելի կամ Տեկլա Դիորգիսի կենսագրության վրա, որի մասին մեզ հասել են շատ հակասական կարծիքներ:

Ուղեգրությունում կան նաև Տիգրիսի մեծ իշխան Կասայի կամ Եթովպիայի ապագա Յոհաննես Դ թագավորի (1871—1889) անձի, գործի և անգլիացիների հետ նրա կապերի, եթովպական արքունիքի և եկեղեցու հակամարտությունների, աշխարհիկ ու հոգևոր ականավոր ֆեոդալների վարքագծի, Եթովպիայի ֆեոդալական միջավայրի, սոցիալական հարաբերությունների, տնտեսական կյանքի և այլ բաղմաթիվ հարցերի վերաբերյալ իրական-պատմական նյութերով կառուցված հաղորդումներ:

Այսպիսով, իրական-պատմական և ժողովրդական-վիպական նյութերի առկայության պայմաններում, Տիմոթեոսի ուղեգրությունը ներկայացնում է և՛ պատմագիտական, և՛ գրական արժեք: Նրա գրական ամենագլխավոր արժեքը կայանում է նրանում, որ Տիմոթեոսը լայնորեն օգտվել է ամհարական բանավոր բանահյուսությունից, գրի առել ժողովրդական ստեղծագործության նմուշներ: Ուղեգրության պատմագիտական արժեքը պայմանավորված է այն խորքով ու լայնքով, որով ընկալվում է Ամհարայում տիրող սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական իրավիճակը՝ Թեոդորոս Բ-ի վերջին տարիներին:

Տիմոթեոսը, որպես մտածող, հոգևոր դասի ներկայացուցիչ է, և դա որոշում է նրա պատմափիլիսոփայությունը: Նրա աշխարհայեցողության հիմքը կազմում է «բանն» (logos) աստվածային նախախնամությունը («ի սկզբանէ էր բանն եւ Աստուած էր բանն»): Աշխարհը ստեղծվել է աստծու կողմից և ամեն ինչ ենթարկվում է նրա գերբնական զորությանը: Աստծու կամքով են կատարվում բնական երեվոյթները՝ երկրաշարժ, կայծակ, մահ, սով, առատություն և այլն, և աստվածային կամ «վերին նախախնամությունն» է շարժում մարդկային հասարակության պատմության անիվը, հասարակական կյանքում պահպանում կամ խանգարում կարգ ու կանոնը, բռնկում կամ հանգցնում պատերազմները, զահ բարձրացնում կամ գահընկեց անում արքաներին, վարձատրում կամ պատժում մարդկանց և այլն: Մարդկային



կյանքը լուկ նախադուռն է դեպի ոչ երկրային, նյութական աշխարհից վեր գտնվող «հանդերձյալ աշխարհին», որի հավիտենական երանությանը կարող են արժանի լինել միայն «ճշմարիտ քրիստոնյաները»։ Սակայն պետք է միաժամանակ նկատել, որ Տիմոթեոսը հոգևորականության այն ներկայացուցիչներից էր, որոնք արդեն համարյա տեսնում էին, որ գիտության զարգացման շնորհիվ այդ կրոնական դոգմաներն աստիճանաբար կորցնում են միջնադարյան վառ գույները, և որ հասարակական միտքը ձգտում է ավելի ու ավելի խորամուխ լինել ունալ աշխարհի ու մարդկային հարաբերությունների մեջ։

Տիմոթեոսը թեև կույր հավատով չի ընդունում դոգմաները և, որ առավել կարևոր է, դրանց նկատմամբ հաճախ ցուցաբերում է կասկած ու անվստահություն<sup>41</sup>, սակայն հիմնականում հավատարիմ է կրոնական աշխարհայեցողությանը և քրիստոնեական բարոյականության ըսկըզբունքներին, որոնցով էլ պայմանավորված են նրա սուբյեկտիվ գնահատականները եթովպական ժողովուրդների բարոյական վարքագծի, Անգլիայի գաղութային քաղաքականության և այլ հարցերի վերաբերյալ։

Տիմոթեոսը գտնում է, որ Եթովպիայում քրիստոնեությունն անդճատվել է, և եկեղեցին այլևս ի վիճակի չէ կատարելու իր քրիստոնեական առաքելությունը (այդ մտքերը կարմիր թելի նման անցնում են ամբողջ ուղեգրության միջով)։ Եթովպական եկեղեցու գլուխը՝ աբունա Սալաման ընչաքաղց է, խարդախ և դավադիր, նրա ստորադասները տգետ են, ծուլ, անառակ և «իրենց անարժան վարքով ու ընթացքով անպատիվ եղած են ժողովրդոց առջև։ Դողությունը, ստախոսությունը և խաբեբայությունը» նրանց «երկրորդ բնությունն» է։ Ինչպես եկեղեցականները, այնպես էլ աշխարհականները՝ «մեծամեծներին» մինչև հասարակ մարդիկ չեն հնազանդվում «քրիստոնեական օրինաց», անձնատուր են եղել անցավոր աշխարհի վայելքներին և ապրում են զելս ու անբարոյական կյանքով։ Տիմոթեոսն ասում է. «Եթե կուղե մեկը ջրհեղեղեն առաջ մարդկային ցեղի բարուց ապականյալ վիճակը երեւակայել իբր ի պատկերի, թող հապեղից երկիրը երթա, ուր կարծես թե քրիստոնեության անունը ի նախտինս սուրբ ավետարանին կհիշվի»։

Սոցիալական աղետների պատճառը որոնելով մարդկանց հոգեկան պայմանների, մոլորությունների և բարոյական արատների մեջ, Տիմոթեոսը բավական երկար կանգ է առել բարքերի անկման (անհյուրընկալություն, ապերախություն, գողություն, շուռություն, պոռնկություն, մարդասպանություն և այլն) նկարագրության վրա, սակայն ամենազարմանալին այն է, որ նա լրջորեն փորձում է ցույց տալ, որ այդ



արատներով տառապում է Եթովպիայի ողջ քրիստոնյա բնակչությունը, և «քրիստոնեական օրինաց» ճանապարհից խոտորելու հետևանք են մեկը մյուսին հաջորդող ապստամբությունները: Տիմոթեոսի ասելով, ժողովուրդը փոխանակ Թեոդորոս Բ-ին հնազանդելու և «օրհնություններով ու զոհողություններով» իր երախտագիտությունը հայտնելու նրան ինչպես որդին հորը, ձգտում է «աթոռեն վար առնուլ զինքը», իսկ վերջինս ստիպված է «ակամա բռնություն ձեռք առնուլ և անոնց հետ ոչ ևս իբրև հայր, այլ իբրև անաշառ դատավոր և իբրև դահիճ վարվիլ»: Երբ գյուղացիները շտոկալով ծանր հարկերին ու կեղեքումներին ապստամբություն են բարձրացնում, ապա դա Թեոդորոս Բ-ի նկատմամբ նրանց «ապերախտության» արտահայտությունն է: Հանուն «քրիստոնեական օրինաց», Տիմոթեոսն արդարացնում է ոչ միայն Թեոդորոս Բ-ի բռնությունները, այլև Անգլիայի ներխուժումը Եթովպիա:

Տիմոթեոսն Անգլիան համարում է «կրոնական ազատության» խիստյան և պաշտպանում է նրա գաղութատիրական շահախնդրությունները, դրանցում պարզամտորեն տեսնելով քրիստոնեության գոյատևման երաշխիքը Եթովպիայում: Նա հավատացած է, որ այլակրոն ու անկրոն ժողովուրդների օվկիանոսում որպես միայնակ կղզի ընկած Եթովպիայում կործանման օրհասական վտանգ է սպառնում քրիստոնեությանը, իսկ եթովպական եկեղեցին այնքան է հեղինակազորվել, որ անընդունակ է որևէ դեր կատարել այդ վտանգը հեռացնելու գործում: Անգոր է նաև թագավորը, որը խճճվել է ապստամբությունների մեջ: Այդ դեպքում ո՞ւմ օգնությանը ապավինել երկիրը քառասպին վիճակից դուրս բերելու և «քրիստոնեական օրինաց» համեմատ կառավարելու համար: Տիմոթեոսը որպես փրկության լաստ մատնացույց է անում Անգլիային, և ջանք չի խնայում նրան առաքինության բոլոր գույներով զարդարելու համար: Նա հավատացած է, որ «անգլիացիները հավատո դեմ բնավ չեն պատերազմիր, իրենց կրոնական սկզբունքն է ազատությունը, վասն որո չեն հաճիր բնավ որևէ ազգի մը կրոնքը բռնաբարել» և այլն: Մոռանալով անգլիական զինված միջամրտությունը և դրա ծանր հետևանքները, Տիմոթեոսն ասում է, որ անգլիական «տերությունը բռնությամբ գործ տեսնել չուզեր, այլ ինչ որ կընե սիրով և իմաստությամբ է»: Նրա կարծիքով, անգլիացիներն Եթովպիա են մտել «առանց աշխարհակալություն ընելու մտօք» և նրանց «անշահասէր ընթացքը» կարող է նպաստել երկրի բարգավաճմանը:



Եզրակացնենք. Միմոթենոսի ուղեգրութիւնը ուրույն տեղ է գրավում  
 Եթովպիայի նոր պատմութեան օտար աղբյուրների ընտանիքում: Նրա  
 հաղորդումներն էապես վերաբերում են Հորմուզդ Ռասամի, Հենրի  
 Բլանկի, Հոլլանդ ու Հոգիիի և մյուս հեղինակների տեսադաշտից համար-  
 յա ամբողջովին դուրս մնացած Ամհարայի ներքին կյանքին և, որ ամե-  
 նակարեւորն է, նոր փաստերով, երբեմն էլ արդեն հայտնի փաստերի  
 նոր մեկնաբանութեամբ հարստացնում են մեր պատկերացումն այն  
 պատմական իրադարձութիւնների մասին, որոնցով նշանավորվեց անգ-  
 լիացիների Եթովպիա ներխուժումը և Թեոդորոս Բ-ի պետութեան կոր-  
 ծանումը Ամհարայում: Եթովպիայի 1860-ական թվականների պատմու-  
 թեան հարցերն ուսումնասիրողները չեն կարող անտարբեր անցնել Տի-  
 մոթենոսի ուղեգրութեան կողքով:

О. ТОПУЗЯН

# ПУТЕВЫЕ ЗАМЕТКИ ТИМОТЕОСА САПРИЧЯНА КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ЭФИОПИИ XIX В.

## Резюме

Благодаря многовековым армяно-эфиопским традиционным  
 связям возникли ценные армянские источники об Эфиопии, кото-  
 рые, однако, в силу своей недостаточной изученности еще мало  
 используются в науке. Один из таких источников—пространные  
 путевые записи Тимотеоса (Тимофея) Сапричяна (1822—1909 гг.)  
 «Двухлетнее странствие по Абисинии». Записи Тимотеоса пред-  
 ставляют огромный интерес для эфиопистики. Однако имеющиеся  
 переводы этого произведения на французский и немецкий язы-  
 ки не привлекли к себе внимание ученых; их заслонили путевые  
 записи таких авторов, как Ормузд Рассам, Генри Бланк, Холанд  
 и Хозиер, изданные одновременно с переводами работы Тимотео-  
 са. Между тем труд Тимотеоса выгодно отличается от трудов  
 названных авторов более широким хронологическим и географи-  
 ческим охватом материала. В центре сообщений Тимотеоса—опи-  
 сание исторических событий, ознаменовавших падение государ-  
 ства, созданного царем Эфиопии Теодоросом II. Посещение Ти-  
 мотеосом Эфиопии совпало с периодом английской экспансии в  
 эту страну в 1867—1868 гг. Ему было поручено вручить Теодоро-  
 су II (1855—1868 гг.) послание—ходатайство армянского патри-  
 арха в Иерусалиме Исаи (оно было написано по предложению



английского Форин Офиса) об освобождении задержанного в Магдале английского консула Камерона и некоторых его сотрудников. Попав в плен к восставшим феодалам, Тимотеос почти два года (1867—1869 гг.) жил в Амхаре. Он собрал самые различные по характеру сведения об этом крае, которые и составляют содержание его путевых записей.

Отличительной их чертой является то, что в них сочетаются реально-исторические и народно-эпические материалы. Исторически достоверно написаны те разделы, где автор выступает в качестве очевидца и излагает личные впечатления. В сведениях о минувших событиях и деятелях доминируют народные предания. Характер изложения порой напоминает исторический роман. В силу этого труд Тимотеоса наряду с историографической представляет также литературную ценность.

Его литературное достоинство заключается в том, что Тимотеос широко использовал устное народное творчество Эфиопии. Ценны его записи легенды о Зандо, Гране и, особенно, эпизодов из народного сказания о Касе-Теодоросе, отдельные части которого в других редакциях приводятся в хрониках Уольде-Марьяма, Зэnnэбэ. Неизвестно, имел ли Тимотеос под рукой письменные источники об этом сказании. Однако существование различных вариантов одного и того же сюжета свидетельствует о том, что сказание о Касе-Теодоросе бытовало в устной форме и авторы пользовались разными источниками. Однако главное достоинство записей Тимотеоса, безусловно, заключается в сведениях исторического характера. Его сообщения о неизвестных ранее исторических событиях или новое толкование уже известных ранее событий обогащают наши знания о последних годах правления Теодороса II в Амхаре. Особую ценность представляют описания исторических событий, связанных с Тасоу Гобэзэ, Вагшумом Гобэзэ, ставшим впоследствии императором Тэкле Гийоргисом, данные о Касе, будущем императоре Йоханнесе IV.

В записях Тимотеоса, слабо владевшего искусством изложения истории, отсутствует систематизация материала, полнота охвата. Такие важные стороны жизни, как налоговое обложение, деятельность советов старейшин, борьба городских сословий против феодалов и другие, почти совсем не затронуты. Тимотеос принадлежал к духовному сословию. Однако, будучи довольно способным и развитым человеком (знал несколько языков, в их числе древнеэфиопский, читал европейскую литературу и пр.), он не всегда принимал религиозные догмы, часто выражал свое сомнение и недоверие к ним. Вместе с тем он оставался верным религиозному мировоззрению и тем нормам морали и права, на которых зиждилось феодальное общество.



1 «Երկամեայ պանդխտութիւն ի Հապէշտան, կամ բարոյական, քաղաքական եւ կրօնական վարք Հապէշից», յօրինեց Տիմոթէոս Սափրիշեան Կոստանդնուպօլսեցի, ի միաբանութենէ ս. Երուսաղէմի, առաջին և երկրորդ գիրք, Երուսաղէմ, ի տպարանէ տաքելական Աթոռոյ ս. Յակովբեանց, 1871:

2 Deux ans de séjour en Abyssinie ou vie morale, politique et religieuse des Abyssiniens par le R. P. Dimothéos, légat de sa Béatitude le patriarche arménien auprès de Théodore roi d'Abyssinie, traduit par ordre de sa Béatitude Monseigneur Issaie, patriarche arménien de Jérusalem. Typographie arménienne du couvent de Saint-Jacques, Jérusalem, 1871.

Zwei Jahre in Abyssinien oder Schilderung der Sitten und des staatlichen und religösen Lebens der Abyssinier von Sr. Hochw, Pater Timotheus, Legat Sr. Eminenz der Armenischen Patriarchen bei König Theodor von Abyssinien. Armenische Bibliothek. Herausgegeben von Abgar Joannissian, Leipzig.

Ուղեգրութեան անգլերեն թարգմանութիւնը, որը նվեր է ուղարկվել Անգլիայի Վիկտորյա թագուհուն, մնացել է անտպ:

3 Մի շարք հեղինակներ ուղեգրադրածն են Տիմոթէոսի ոչ թե ուղեգրութեանը, այլ նրա ուղեւորութեանը: Նրանք պարզապէս վերաշարադրել են ուղեգրութեան այն մասերը, որ նրանց թվացել է կարևոր հայ-եթովպական հարաբերութիւնների տեսանկյունից: Դրանք են Յ. Հ. Մալեզյանը («Գեր[ապատիւ] Իսահակ եպիսկոպոսի եւ արթ[անապատիւ] Տիմոթէոս վարդապետի Հապէշտան ուղեւորութեան պատմութիւնը», տե՛ս, «Մասիս», 4. Պոլիս, 1869, № 182, 1870, № 407; Որոշ հապավումներով արտատպվել է էջմիածնի «Արարատ» ամսագրում, տե՛ս 1869, № 6, էջ 146—149, 1870, № 9, էջ 183—185): Մինա Նուրիշեանը (Ժամանակակից պատմութիւն 1866—1878, հատոր Գ, Վնենտիկ, 1907, էջ 46): Մալաֆիա Օրմանյանը (Ազգապատում, մասն երրորդ, 1808 տարիին մինչև 1909, տպարան սրբոյ Հակոբյանց՝ Երուսաղէմ, 1927, էջ 4123—4138): Տ. Հ. Ք. Սալպանջյանցը (Պատմութիւն Երուսաղէմի, երրորդ հատոր, տպարան սրբոյ Հակոբյանց, Երուսաղէմ, 1931, էջ 1132—1155): Բյուզանդ Նիխայանը (Հայ կաթողիկէ և ավետարանական հարանվանութեանց բաժանումը ԺԹ դարուն, Անթիլիաս—Լիբանան, 1971, էջ 303—304) և ուրիշներ:

4 Հորմուզդ Ռասամը ծագումով հայ էր («Միոն», Երուսաղէմ, 1867, № 4, էջ 49): Այդ հանգամանքը հավանաբար ոչ անկարևոր դեր է կատարել եթովպիա ուղարկվող այդ պատվիրակութեան գլուխ նշանակվելու գործում: Լինելով ոչ միայն քաղաքական գործիչ, այլև գիտնական, Ռասամը 1897 թ. Թոփրաք-Կալեում (Վան) հնագիտական պեղումներ է կատարել անգլիական հյուպատոս Կլեյտոնի և ամերիկյան միսիոներ Ռեյ-նոլդսի հետ: Նրա գրքին են պատկանում մի շարք գիտական աշխատութիւններ:

5 Տիմոթէոսի ուղեւորութիւնը մեծ հետաքրքրութիւն է առաջացրել ինչպես հայ, այնպես էլ օտար շրջաններում: Երուսաղէմի հայոց վանքի պաշտօնաթերթ «Միոն» ամսագրում նրա ուղեւորութեան վերաբերյալ հրապարակված յուրաքանչյուր նյութ անհապաղ արձագանք էր գտնում գրեթե բոլոր հայկական կարևոր թերթերում: Ստորև դրանցից մի քանիսը. 1. «Գեր [ապատիւ] Իսահակ սրբազան արքեպիսկոպոսի եւ արթ[անապատիւ] Տիմոթէոս վարդապետի ուղեւորութիւնն դէպ ի Հապէշտան» («Միոն», 1867, № 4, էջ 49—54): 2. Գեր[ապատիւ] Իսահակ սրբազան արքեպիսկոպոսի եւ իւր



ուղեկցաց ի Սուէզ հասնիլը» («Սիոն», 1867, № 3, էջ 72—74)։ 3. «Երկրորդ նամակ գեր[ապատիւ] Իսահակ սրբազան արքեպիսկոպոսի ի Ջիզղայէ» («Սիոն», 1867, № 6, էջ 89—90)։ 4. «Երրորդ նամակ գեր[ապատիւ] Իսահակ սրբազան արքեպիսկոպոսի ի Սուակինէ» («Սիոն», 1867, № 8, էջ 121—122)։ «Սիոնը» հրապարակել է նաև այն նամակները, որ Վիկտորյա Թագուհու «հրամանաւ» Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրութիւնը հղել է Նսայի պատրիարքին Տիմոթէոսի ուղևորութիւն կապակցութեամբ («Սիոն», 1870, № 5, էջ 70 և 1872, № 7, էջ 156)։

6 «Սիոն», 1867, № 4, էջ 49։

7 Record of the Expedition, vol. I, p. 54.

8 Նույն տեղում, էջ 330—331։

9 Մ. Մամանյան, Հայոց եկեղեցի, էջ 102—103։

10 Տարբեր ժամանակներում մի շարք բարձրաստիճան հայ եկեղեցականներ, այդ թվում Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը պարգևատրվել են թովպական շքանշաններով։

11 «Սիոն», 1867, № 4, էջ 49։

12 Նույն տեղում։

13 Նույն տեղում։

14 Տիգրան Հ. Թ. Սավալանյանց, Պատմութիւն Երուսաղէմի, հ. 2, էջ 1152—1153։

15 Նույն տեղում, էջ 1154։

16 «Սիոն», 1867, № 4, էջ 49։

17 Ըստ Երուսաղէմի պատրիարքարանի պաշտոնաթերթի, պատրիարքը Եգիպտոս է գնացել հալկական «եկեղեցյաց ալցելութիւն ընկելու նպատակով»։ Իհարկէ, այդ ալղպան չէր։ Ալեքսանդրիայում պատրիարքը շոգենավից նավամատուց է հասել «կառավարութեան կողմէն խրկված ութ զույգ թիով նավ նստած և ուրիշ տասնի շափ նավակներու ուղեկցութեամբ»։ Այնտեղից «ղարձայալ կառավարութեան կողմէն պատրաստված քառաձի կառքն նստելով և ուրիշ քսանի շափ կառքերու ընկերակցութեամբ» առաջնորդվել է եկեղեցի։ Նրա կառքի առջեից գնում էին «30-ի շափ ոտնավոր և 60-ի շափ ձիավոր զինվորք» և այլն («Սիոն», 1867, № 7, էջ 105—106)։

18 Այդ կոնդակում Եգիպտոսի խղիվը ներկայացված է որպէս մի գործիչ, որը Թեոդորոս II-ի նկատմամբ տածում է բարեկամական սրտաբուխ սիրո զգացումներ և ցանկանում Եթովպիան տեսնել խաղաղ ու բարգաւաճ վիճակում։ Իրը նրան «ցավ մի» է, որ Անգլիան «պատերազմ հրատարակեց, և Եթովպիայի դեմ մեծ արշավանք ու բազմաձեռն բանակ մի խրկեց» ու Թեոդորոսը «պիտի ստիպվի պատերազմելու, արյուն թափելու»։ Ժիշտ է, Եթովպիան ռուսի գործութիւն և մեծ կարողութիւն օտար հարձակման դեմ, սակայն չի կարող վերջնական հաղթանակ հուսալ, քանի որ Անգլիան, «մյուս քրիստոնյա մեծ տերութեանց հետ բարեկամական հարաբերութիւններ ունենալով, կրնա օգնութիւն գտնել» և այլն։ Վերջում պատրիարքը խորհուրդ է տալիս ազատ արձակել կալանավորներին «մեծ արշավանքի գեշ հետևանաց առաջն առնելու» համար։

19 Record of the Expedition, vol. I, p. 42.

20 Նույն տեղում, էջ 44։

21 Նույն տեղում, էջ 44—45։

22 «Սիոն», 1867, № 12, էջ 189։

23 Տիմոթէոսն ազատ օգտվում էր թուրքերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն, անգլերէն լեզուներէց, մասամբ էլ ամհարերէնից։ Վերջինիս մասին նա բազմիցս հիշատակել է



ուղեգրութիւն մեջ: Մի տեղ՝ նա ասում է. «Ես... կրօնի Ամհարայի լեզվով,—Ձեր իշխաններին համբերութիւն սովորեցնեք, տեսեք, ինչպէս հանդարտ կդիտեն» և այլն: Մի այլ տեղ նա նշել է, որ ինքը եթովպացի կրոնավորների հետ զրույցներ էր ունենում «խոսելով հետերին իրենց լեզվով»: Տիմոթեոսն ամհարերին ոչ միայն խոսում, այլև ինչ-որ շափով գրում էր: Նա ասում է. «Ես քիչ-շատ հապեշերին տառերը ճանշնալուս մեկուն հեղել կուտայի գրվելիք տառերը, և ես կնշանակեի մեքենայաբար, բայց կառողացա իմացնել անով (նամակով—Հ. Թ.) մեր ով և ուր ըլլալնիս»:

24 Մ. Աղալեուհի, Միաբանք և այցելութ, էջ 509:

25 Նույն տեղում, էջ 441:

26 Տիգրան Հ. Թ. Սալալանյանց, Պատմութիւն նրուադեմի, հ. 2, էջ 1154:

27 Նույն տեղում, էջ 1155:

28 Narrative of the British Mission to Theodore, King of Abyssinia, with notices of the countries traversed from Massowah, through the Soudan, the Amhare, and back to Anneslay Bay, from Magdala, by Hormuzd Rassam, in two volumes. London, 1869.

29 Ma captivité en Abyssinie, avec des détails sur l'empereur Théodoros, sa vie, ses mœurs, son peuple, son pays, par le Dr. H. Blanc, traduit par Arbousse-Bastide, Paris, 1870.

30 Record of the Expedition to Abyssinia, compiled by order of the secretary of state for war, by Major Trevenen J. Holland, C. B. Bombay staff corps and captain Henry M. Hozier, 3rd Dragoon guards, under the direction of colonel sir Henry James..., 1870, vol. I and II.

31 A History of the Abyssinian Expedition, by Clemand R. Markham, with a chapter containing an account of the mission and captivity of Mr. Rassam and his companions by Lieutenant W.-F. Prideaux, Bombay, staff corps 1889.

32 Այս ժամանակաշրջանի վերաբերյալ կան նաև մի շարք եթովպական աղբյուրներ, որոնցից հատկապես պետք է նշել Զաների ամհարերին բնագիրը (E. Littman, The Chronicle of King Theodore, New York and Leipzig, 1902. խալիկերն Թարգմանութիւնը՝ Martino Mozeno, La cronaca di tre Teodoro. Attribuita al dabbara „Zaneb“, Rassegna di studi Etiopici, II, 1942). Վալդե Մարիամի (C. Mondon-Vidailliet, Chronique de Théodore II, Paris, 1905), Անանուհի (Luigi Fasella, La cronaca dell'Imperatore Teodoros II di Etiopico in un manuscritto Amarico. Annali dell'Institutto orientale di Napoli, VI—VIII, 1957—1959) ժամանակագրութիւնները: Տիմոթեոսի ուղեգրութիւնից քսան-երեսուն տարի հետո միայն խմբագրված այդ աղբյուրների քննարկումը չի մտնում մեր խնդրի մեջ, թեև, ելնելով շարադրվող հարցերի պահանջներից, դրանց հաղորդումներին ևս անդրադարձել ենք այս կամ այն չափով:

33 Ս. Գ. Ագոնց, Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի, Ափրիկե, Վենետիկ, 1802:

34 Զանդուի առասպելը ծագել է տոտեմիզմի դարաշրջանում, երբ վիշապ-օձերը համարվում էին տոտեմներ: Սակայն երկրագործութիւն և անասնապահութիւն դարգացման շնորհիվ այս հասկացութիւնը տրոհվել է, և բարի ու չարի զուգահեռ ստեղծվել է ընդհանուր Թշնամի ու թերի մի հավաքական կերպար՝ վիշապ-օձերի ու դեմրի կերպարանքով: Զանդու վիշապը հավաքական, ընդհանուր հասկացողութիւն է, մարմ-



նավորում է հասարակական, շար, ճնշող, թշնամի ուժերը, եթովպական ժողովրդի թշնամիների գաղափարը։ Այդ վիշապամարտի դիցարանական առասպելը վերամշակվելով նպաստել է քրիստոնեության տարածմանը եթովպիայում։ Զանգոյի առասպելից երևում է, որ եթովպիայում գոյություն է ունեցել վիշապ-օձերի և կախարդ-հմայիլների պաշտամունքը։ Դա նշանակում է, որ եթովպիայի հնագույն բնակիչները կռուպաշտ էին, և հիմքից զուրկ են պնդումները այն մասին, որ իբր նրանք հնագույն ժամանակներում մի աստված են պաշտել։ Այդ թյուր հետևությունն արվել է եթովպիայում տարածված մի առասպելից, որի համաձայն եթովպացիները սերել են Նոյ նահապետի երկրորդ որդուց՝ Դամից, սրա որդիներին էլ՝ կուշերը (նուբիացիները)։ Մեր կարծիքով Նոյից սերելու առասպելը ծագել է քրիստոնեությունը եթովպիա մուտք գործելու ժամանակներում՝ որպես պայքարի միջոց կռապաշտության դեմ։

35 E. A. W. Budge, A History of Ethiopia, London, 1928, vol. I, p. 142.

36 Զանգո-Վայնարայի առասպելը հիշեցնող մի պատում էլ կա եգիպտական դիցարանության մեջ։ Արեհ աստվածուհի Իսիսը ցանկանում է իմանալ արևի Ռա աստծու գաղտնարանի անունը, սակայն վերջինս մերժում է բանալ իր գաղտնիքը։ Իսիսը ստեղծում է տեգի ձեռքով մի վիշապ և այն կախարդելով, խրում է Ռա աստծու հանապարհին։ Տեգածե վիշապն արևի աստծուն հարվածում է այնքան ժամանակ, մինչև նա հայտնում է իր գաղտնիքը և մահանում։ Այդ առասպելի վերապրուկները մինչև օրս էլ պահպանվել են աֆրիկյան տարրեր ժողովուրդների մոտ։ Ունիորոներն, օրինակ, գոմեշը սպանում են մոտավորապես այնպես, ինչպես Իսիսի վիշապը՝ Ռա աստծուն։

37 Վալդե-Մարիամը, օրինակ Կասա-Թեոդորոսի ըմբռնության դրվագը վերապատմել է այսպես. «Վալդարո Տավարայի հետ ամուսնանալու շնորհիվ լինելով Ռաո Ալիի փեսան, Կասան մնաց աներոջ տանը, բայց մի օր, երբ նա որդադեղ էր ընդունել և խնդրել էր, որ իր ճաշը ուղարկեն, նրան որպես մսեղեն ճաշատեսակ մատուցեցին կենդանու առջևի ոտքերը։ Նա դրանք ետ ուղարկեց գողալով։ Ինչ Կասան այդ մսից չի ուտում, ինչ է, ինձ ջրկեր կնոջ տեղ են դրել։ Նրա կինը՝ Վալդարո Տավարայն առաց, Դու ոչ մի կտոր հող չունե՞ս։ Լավագույն դեպքում մեղ մնում է պատրաստվել ալյուրեղից հեռանալու համար։ — Ինչպես թե հող չունեմ, գոռաց Կասան, — դեռ կտեսնենք։ Դրանից հետո նա Կվարա իջավ կնոջ հետ միասին» (տե՛ս Mondon-Vidailet, Chronique de Théodore II, pp. 2—3)։

Բլանկն այդ նույն դրվագը վերապատմում է հետևյալ ձևով. Կասան, որ վերապրվել էր թուրքերի դեմ կռվում, «ստիպվեց կանգ առնել Դեմբեայի սահմանի վրա՝ Նա բանակատեղից զոքանյին լուր ուղարկեց իր վիճակի մասին, խնդրելով մի կողմ արքային աղյուսի քննարկի պահանջած վարձը։ Վալդարո Մանանը, որ միշտ ատել էր Կասային, փութաջանորեն օգտագործեց առիթը ... որպեսզի կտրի նրա հպարտությունը և նրան ուղարկեց կռվի փոխարեն մի կտոր միս, վերավորական մի նամակի հետ միասին։ Վերավոր պետի մահիճի մոտ էր նրա կինը, նրա ղեկավարությունները բաժանող քաջարի ընկերը, որին նա սիրում էր։ Ականջ դնելով թագուհու հեգնական նամակին, նա խոր նվաստություն զգաց, և նրա՝ գալլացու լուսցող արյունը բոցավառվեց։ Նա ոտքի կանգնեց և Կասային առաց, որ ինքը սիրում է քաջերին, ատում վախկոտներին, և նրան կլքի, եթե նա արյամբ վրեժխնդիր չլինի այդ վիրավորանքի համար։ ... Եվ վրեժխնդրության ծարավը ներթափանցեց Կասայի սիրտը։ Ուժերը բավականաչափ վե-



րացոնելուց հետո նա վերադարձաւ Կվարա և իրեն անկախ հռչակեց բացահայտ կերպով» (H. I Inc, Ma captivité, pp. 3—4):

Ահա և Տիմոթեոսի տարբերակը. «Այն ատենները Քնդորոս, որ Կասա կըսվեր, կուգա Ռաս Ալիին քով զինվորութեան կմտնէ, և յուր ցույց տված քաղութայիններով սիրելի կըլլա անոր աշխին մինչև կփեսայանա՝ անոր աղջիկը առնելով: Սր մը անիկա որդադեղ (կոսո) խմած ըլլալով աներոջմէն կով մը կխնդրէ, աներոջ մայրն ալ, որ դեռ կենդանի էր, նախատելով մը հրաման կընէ սպասավորաց, ասելով,—Որդադեղ ծախողին տղուն կտոր մը միտ տվեք որ երթաւ Այս խոսքը խիստ ծանր կուգա Կասային, կզայրանա ու կրակ կդառնա կնկա մը բերնէն այնպէս նախատինք ընդունելուն: Յուր կիներ կիմանա այս բանը, ու կդառնա կըսէ Կասային.—Գոտիդ կապե շուտով, ով Կասա, ի՞նչ ես կեցեր մնացեր կնկա մը պէս: Ըսել կուզե՞ս կտրի՞ճ եղիր ու ապստամբե՞ս: Կնկան խոսքերէն ավելի խրախուսվելով ու զրգովելով, Կասան հետը կառնու գինքն ալ ու կփախչի յուր հայրենի երկիրը՝ Կվարա, և քիչ ժամանակի մէջ կհաշողի անոր տիրելէ և այլն:

38 Abyssinia and his people or Life in the Land of Prester John (Consul, Plowden's description of Abyssinia 1852—5) Edited by J. C. Hotten, London 1868, p. 187—188.

39 Տիմոթեոսը հաղորդում է. «Թե որ թագավորը դրամ, պարեն կամ ուրիշ որեւէ բան մը խնդրելու ըլլա տեղաց մը, նոյն տեղվոյն կառավարիչ իշխանը լուր կուտա յուր մարզոց և գլուխացվոց ծերերուն կհայտնէ անոնց թագավորին պահանջը և անոնց հաճութեանը ընդունելուն կբաժնէ խնդածը յուրաքանչյուր գլուղի վրա, դարձյալ անոնց ձեռքով ամեն մէկ գլուղին յուր կարողութեան համեմատ, և դարձյալ յուրաքանչյուր գլուղի ընկած բաժինը նոյն կերպով կբաժնէ ամեն մէկի տան վրա»:

40 Ըստ Տիմոթեոսի, ծերերի խորհուրդը իրավունք ունէր վճռելու քաղաքի և քաղաքացիների տարբեր հարցեր, ընդունելու կամ մերժելու կովի ելած իշխաններին օգնութիւն ցույց տալու առաջարկը և այլն: Բերինք երկու օրինակ. Գարբ Մարիամ իշխանը, հուսալով օգնական ուժեր ստանալ Բելեսայից, լուր կխրկի Բելեսայու ծերերին», հայտնելով. «Ես ձեր ստացվածքը հափշտակելու շնո եկած, այլ միայն պատերազմող մարդիկ կուզեմ ձեզմէ: Մերերը պատասխանեցին. «որքան պատերազմող մարդիկ ունենեք թագավորին քով կգտնվին. այդ խնդիրքնիդ անհնար է, իսկ թե որ արմատիք, պաշար կուզեք, տանք ձեզի»: Կամ «դեմբեացիք, որ առանց իշխանի էին, երկու կողմի բաժանվելով, մեկ կողմը Տեսու Գորադե գորավոր պալատամբի իշխանութեան ներքե կմտնեն, և մյուս մասը, իրենց ծերունաց հաճութեամբ Չելգայի կուսակալներուն անձնատուր կըլլան»:

41 Օրինակ. Ագաու երկրում չլրի մեծ ցամաքութիւն» էր, սլատում է Տիմոթեոսը «գլուխացիք կուգային և, իմանալով մեր եկեղեցական ըլլալը, կաղաչին որ աղոթք ընենք, որ աստված անձրե տա իրենց ... խաչահանգիստ ըրինք և աղոթք ընելով, աստծո ողորմութիւնը խնդրեցինք: Չենք գիտեր թե արդյոք մեր աղոթքը լսելի եղավ, թե աստված ժողովրդոց և մեր երեսին ողորմեցավ. երկու անգամ այնքան հորդ անձրեներ իջան, մինչև հեղեղներ կապեցին ու գետեր հորդեցան ...»: Գլուխացիները հավատում են, որ անձրեը տեղում է աստծու կամեցողութեամբ, իսկ Տիմոթեոսը վստահ է («չենք գիտեր»), թե ինչպէս պատահեց որ անձրե տեղաց Ագաու երկրում: Ուղեգրութիւնում կան այդ կարգի նաև այլ փաստեր: